

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI` JOQARI HA'M WORTA
ARNAWLI` BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATINDAG`I`
QARAQALPAQ MA`MLEKETLIK UNIVERSITETI**

Social-ekonomikali`q fakulteti

«MAK na jaqlawg`a jiberilsin»

Fakultet dekani` _____ doc. T.Jiemuratov

« ____ » _____ 2014 ji`l.

5340100 - «Ekonomika» bakalavr ta`lim bag`dari`ni`n`

4-kurs studenti Aytjanov Timur Qayratovichti`n`

***«Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` socialli`q ha`m ekonomikali`q jag`dayi`n
ekonometrikali`q modellestiriw»***

temasi`ndag`i`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Student _____Aytjanov T.

Ilimiy basshi` _____ doc. Inyatov A.

«MAK da jaqlawg`a usinis etilsin»

«Ekonomika» kafedراسi` basli`g`i`

_____doc. Z. Baltasheva

« ____ » _____ 2014 ji`l.

No`kis – 2014 ji`l

Berdaq ati`ndag`i`
QARAQALPAQ MA`MLEKETLIK UNIVERSITETI
Pitkeriwshinin` qa`nigelik jumi`si`n wori`nlaw boyi`nsha
tapsi`rma

Student _____ Aytjanov Timur _____

Qa`nigeligi \_\_\_\_\_ 5230102 Ekonomika (tarmaqlar ha`m tarawlar) _____

Temani`n \_\_\_\_\_ Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` socialli`q ha`m ekonomikali`q jag`dayi`n
ekonometrikali`q modellestiriw _____

Praktikada bolg`an worni` _____

Ilmiy basshi` \_\_\_\_\_ ekonomika ilimleri kandidati`, docent Inyatov A.R.

Ma`sla`ha`tshi _____

Istin` maqseti _____

WORINLAW MU`DDETI

Kirisiw _____ «__» _____ 2014 j.

Tiykarg`i` bo`lim _____ «__» _____ 2014 j.

Juwmaqlaw _____ «__» _____ 2014 j.

Isti tayarlaw mu`ddeti _____ «__» _____ 2014 j.

Basshi`si` _____
(imzasi`)

Ma`sla`ha`tshi _____
(imzasi`)

Tapsi`rma berilgan sa`ne _____ «__» _____ 2014 j.

Qabi`l qi`lg`an _____ «__» _____ 2014 j.
(studentin` imzasi`)

MAZMUNI

KIRISIW	4
1-BAP. MA`MLEKETIMIZ XALQI`NI`N` SOCIALLI`Q TURMI`S DA`REJESIN BELGILEWSHI KO`RSETKISHLER	8
1.1. Respublikami`z xalqi`ni`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri ha`m wolardi` u`yreniw usi`llari`	8
1.2. Respublikami`z xalqi`ni`n` socialli`q turmi`s da`rejesinin` dinamikasi`..	17
2-BAP. XALI`QTI`N` TURMI`S DA`REJESIN JAQSI`LAW JOLLARI` HA`M WONI` U`YRENIWDIN` STATISTIKALI`Q USI`LLARI`	26
2.1. Xali`q turmi`s da`rejesin jaqsi`lawdi`n` huqi`qi`y tiykarlari` ha`m si`rt yel ta`jriybeleri.	26
2.2. Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` socialli`q jag`dayi`n u`yreniwdin` matematitkali`q- statistikali`q usi`llari`	33
3-BAP. XALI`QTIN` SOCIALLI`Q HA`M EKONOMIKALI`Q JAG`DAYI`N JAQSI`LAWDA MA`MLEKETTI`N` ROLI	45
3.1. Respublikami`z xalqi`ni`n` socialli`q turmi`s da`rejesinin` tendenciyalari` ha`m real da`ramatlari`n boljaw	45
3.2. Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` turmi`s da`rejesin rawajlandi`ri`w ha`m social-ekonomikali`q jag`dayi`n yeleda jaqsi`law ila`jlari`	56
JUWMAQLAW	67
PAYDALANI`LG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI	71

KIRISIW

**Temani`n` aktualli`g`i`.** Bu`gingi ku`nde hu`kimetimiz ta`repinen, respublika xalqi`ni`n`, ayni`qsa awi`lli`q jerlerde jasawshi` xali`qti`n` turmi`s da`rejesin, wolardi`n` da`ramatlari` ha`m pa`rawanli`g`i`ni`n` u`zliksiz wo`sip bari`wi`n ta`miyinlew, social-ekonomikali`q jaqtan qollap-quwatlaw, jan`a jumi`s wori`nlari`n jarati`w ha`m soni`n` tiykari`nda hali`qti`n` da`ramatlari`n ko`beytiw ushi`n za`ru`rli is-ila`jlar jarati`w maqsetinde ko`plegen ni`zamlar, pa`rman ha`m qararlar ha`mde Ma`mleket programmaları` islep shi`g`i`ldi`. Bul ni`zam hu`jjetler bu`gingi ku`nde xali`qti`n`, sonday aq, jas shan`araqlardi`n` ha`mde awi`l turg`i`nlari`ni`n` turmi`s da`rejesin, wolardi`n` da`ramatlari` ha`m social-ekonomikali`q jag`dayi`ni`n` u`zliksiz wo`sip bari`wi`n ta`miyinlewde tiykarg`i` huqi`qi`y baza boli`p yesaplanadi`.

Respublikami`zda ali`p bari`li`p ati`rg`an ekonomikali`q reformalar ja`miyetti jan`alaw ha`m yerkinlestiriwdin`, ma`mleketti modernizaciyalaw ha`m reformalasti`ri`w, kushli ekonomikali`q ha`m socialli`q potencialg`a iye bolg`an respublikami`zdi`n` tez pa`t penen kompleks rawajlani`wi`, xali`qti`n` pa`rawanli`g`i`ni`n` u`zliksiz wo`sip bari`wi`na ken` imkaniyatlar jarati`p berdi.

Respublikami`z Prezidenti I.A.Karimovti`n` wo`tken ji`ldi`n` juwmag`i`na bag`i`shlang`an Ministrler Kabinetinin` ma`jilisindagi bayanati`nda, «Wo`tken ji`li` xali`qti`n` socialli`q pa`rawanli`g`i`n ta`miyinlew ha`m socialli`q salani` rawajlandi`ri`w ma`seleleri jumi`si`mi`zda sheshiwshi wori`n iyeledi.

Jan`a jumi`s wori`nlari`n sho`lkemlestiriw, ba`ntlikti ta`miyinlew ha`m xali`qti`n` da`ramatlari`n artti`ri`w ma`seleleri turaqli` di`qqat worayi`mi`zda boli`p qalmaqta<sup>1</sup>» dep atap wo`tti.

Ma`mleketimizde xali`qti`n` turmi`s da`rejesin jaqsi`lawdi`, xali`qti`n` pul da`ramatlari`n asi`ri`w, ha`r qi`yli` tuti`ni`w tovarlari` ha`m xi`zmetler menen ta`miyinlewdi hukimet ta`repinen kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti rawajlandi`ri`w arqali` yerisiw ko`zde tuti`lmaqta.

¹ O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I. Karimovti`n` elimizdi 2013-ji`lda social-ekonomikali`q rawajlandi`ri`wdi`n` juwmaqlari` ha`m 2014-ji`lg`a mo`lsherlengen ekonomikali`q bag`darlamanin` en` a`hmiyetli wazi`ypalari`na bag`i`shlang`an Ministrler Kabinetinin` ma`jilisindagi bayanati`// «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi`, 2014-ji`l, 21-yanvar, № 9 (19471).

Bul wo`z gezeginde respublikami`zda ja`nede ko`plegen jan`a wo`ndiris ha`m xi`zmet ko`rsetiw karxanalari`n payda yetiwdi, xali`qti`n` ken` qatlamlari`n jumi`s wori`nlari` menen ta`miyinlew yesabi`nan ba`ntlik da`rejesin ha`m da`ramatlardi`n` arti`wi`nan derek beredi.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin asi`ri`wda ha`r qi`yli` tuti`ni`w tovarlari` ha`m xi`zmetlerinin` jan basi`na tuwri` keletug`i`ni` da u`lken a`hmiyetke iye. Bugungi kunge kelip respublikami`z turg`i`nlari` joqari` da`rejedegi sapali` medicinali`q xi`zmet, den sawli`qlari`n saqlawda ha`r qi`yli` dem ali`w wori`nlari`nda dem ali`w, turaq-jay jag`daylari`n jaqsi`law boyi`nsha xi`zmetlerdin` ko`lemi ha`m mug`dari`ni`n` asi`p ati`rg`anli`g`i`n ko`riwge boladi`. Jan`a dem ali`w wori`nlari`, sport inshaatlari`, kitapxanalar, teatr ha`m muzeyler - bular pikirimizdin` da`lili boli`p xi`zmet yetedi.

Respublikami`z xalqi`ni`n` turmi`s da`rejesinin` wo`zgeriw dinamikasi`n ekonomikali`q-matematikali`q usi`llar ja`rdeminde u`yreniw, usi` tarawda bar bolg`an mashqalalardi` ani`qlawda, usi`nday ma`selelerdi sheshiwde maqsetke muwapi`q, na`tiyjeli socialli`q ta`miyinlew programmalarini`n islep shi`g`i`wg`a tiykar boladi`.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin asi`ri`w ma`selelerin wo`z waqti`nda sheshiw ha`m na`tiyjeli qararlar qabi`llaw, wolardi`n` rawajlani`w ni`zamshi`li`qlari`ni`n` keleshektegi wo`zgeriwi haqqi`nda ilimiy tiykarlang`an mag`li`wmatlari`ni`n` boli`wi`n talap yetedi.

Ha`zirgi kunge kelip xali`qti`n` turmi`s da`rejesin u`yreniw ha`m wolardi`n` keleshektegi rawajlani`wi`n zamanago`y mag`li`wmat texnologiyalari` ha`mde matematikali`q modellestiriw tiykari`nda izertlew bag`dari`nda ilimiy izertlewler jeterli yemes. Sonli`qtan da bazar qatnasi`qlari` jag`dayi`nda hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri ha`m wolardi`n` rawajlani`wi`n ni`zamshi`li`qlari`n wo`zinde ko`rsetiwshi ekonometrikali`q modellestiriw usi`llari`n tan`law ha`m soni`n` tiykari`nda modeller kompleksin jarati`w **aktual** ilimiy izertlewler qatari`na kiredi.

**Pitkeriw bakalavr jumi`si`ni`n` maqseti ha`m wazi`ypalari`.** Jumi`sti`n` maqseti Respublikami`z halqi`ni`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerin

ekonometrikali`q modellestirivdin` ilimiy-metodikali`q tiykarlari`n islep shi`g`i`w ha`m rawajlani`wi`ni`n` keleshegin boljaw boli`p tabi`ladi`.

Usi`nday maqsetti a`melge asi`ri`w ushi`n to`mendegi wazi`ypalardi` sheshiw belgilep ali`ng`an:

- xali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` bazar qatnasi`g`i` jag`dayi`nda klassifikaciyasi`n tiykarlaw;

- respublikami`z boyi`nsha xali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` ko`rsetkishlerin analizlew;

- hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerinin` ekonometrikali`q modellerin islep shi`g`i`w;

- hali`qti`n` real da`ramatlari` dinamikasi`ni`n` ha`zirgi jag`dayi`n bahalaw, woni`n` keleshektegi jag`dayi`n boljaw ha`m woni` a`melge asi`ri`w is-ila`jlari` boyi`nsha usi`ni`slar islep shi`g`i`w.

Izertlew obekti boli`p, Respublikami`z halqi`ni`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri ha`m wolarg`a ta`sir yetiwshi faktorlar yesaplanadi`.

Izertlew predmeti boli`p, bazar qatnasi`qlari` jag`dayi`nda hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ha`m wog`an ta`sir yetiwshi faktorlardi` ekonometrikali`q modellestiriv processlerinin` teoriyali`q ha`m a`meliy ma`seleleri yesaplanadi`.

Pitkeriw bakalavr jumi`si`ni`n` teoriyali`q ha`m metodikali`q tiykarlari`n O`zbekistan Respublikasi` Ni`zamlari`, O`zbekistan Respublikasi` Prezidentinin` Pa`rmanlari` ha`m Ministrler Komitetinin` qararlari`, ma`mleketimizde xali`qti`n` turmi`s da`rejesin jaqsi`law boyi`nsha qabi`llang`an hu`jjetler, Prezident I.A.Karimovti`n` xali`qti`n` pa`rawanli`g`i`n ta`miyinlew ha`m turmi`s da`rejesin jaqsi`law boyi`nsha usi`ni`s ha`m ko`rsetpeleri, shet yel ha`m ma`mleketimiz ali`mlari`ni`n` hali`qti`n` turmi`s da`rejesi tarawi`nda qollani`p ati`rg`an metodikasi`, da`ramatlardi`n` qali`n`lasi`wi`, qararlar qabi`llaw, ekonometrikali`q boljawlardi` a`melge asi`ri`w usi`llari` quraydi`.

Pitkeriw bakalavr jumi`si`ni`n` ilimiy jan`ali`g`i` - respublikami`z halqi`ni`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerin modellestirivge jan`a ekonometrikali`q

jandasi` usi`ni`s yetilgen ha`m woni`n` ilimiy, metodikali`q, a`meliy tiykarlari` islep shi`g`i`lg`an. Soni`n` menen birge:

- hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri bazar principi`ri tiykari`nda klassifikaciyalang`an;
- hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerin u`yreniwde tuti`ni`wdi`n` dinamikali`q ha`m statistikali`q modelleri islep shi`g`i`lg`an;
- xali`qti`n` turmi`s da`rejesin modellestiriwdin` ekonometrikali`q principi`ri ha`m usi`llari` tiykarlang`an;
- Respublikami`z halqi`ni`n` tuti`ni`w tovarlari` ha`m azi`q-awqatli`q yemes tovarlari` menen ta`miyinleniwi prognozlang`an;
- xali`qti`n` turmi`s da`rejesin asi`ri`w jollari` ekonometrikali`q modeller tiykari`nda tiykarlang`an.

Ilimiy istin` a`hmiyetleri boli`p, islep shi`g`i`lg`an ekonometrikali`q modeller kompleksi ja`rdeminde respublikami`z halqi`ni`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerine ta`sir yetiwshi faktorlari`n ani`qlawda ha`m wolardi`n` mug`darli`q ko`rsetkishlerin boljawda, ha`r qi`yli` qatlamdag`i` hali`qti`n` socialli`q qollap-quwatlawda socialli`q programmalar islep shi`g`i`wda qollaw usi`ni`s yetiledi.

**Pitkeriw jumi`si`ni`n` du`zilisi.** Pitkeriw bakalavr jumi`si` kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw ha`m a`debiyatlar diziminen turadi`.

1-BAP. MA`MLEKETIMIZ XALQININ` SOCIALLI`Q TURMI`S DA`REJESIN BELGILEWSHI KO`RSETKISHLER

1.1. Respublikami`z xalqi`ni`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri ha`m wolardi` u`yreniw usi`llari`

Respublikami`zda ali`p bari`li`p ati`rg`an ekonomikali`q reformalardi`n` tiykarg`i` maqseti ma`mleketimiz halqi`ni`n` pa`rawanli`g`i`n` asi`ri`wg`a qarati`lg`an boli`p xali`qti`n` turmi`s da`rejesin asi`ri`wg`a ma`mleketimiz Prezidenti I.A.Karimov u`lken itibar berip kelmekte. O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I.Karimov wo`zinin` bayanati`nda «Socialli`q salani` rawajlandi`ri`w, jumi`s wori`nlari`n` qa`liplestiriw ha`m xali`qti`n` ba`ntlugin, turaq-jaylar quri`w ja`ne yelatli` punktlerdi abadanlasti`ri`w, ta`lim-ta`rbiya processleri menen densawli`qti` saqlaw sistemasi`n` bunnan bi`lay da reformalaw ha`m jetilistiriw turaqli` di`qqat worayi`mi`zda boli`p kelgen ja`ne bunnan son` da usi`nday boli`p qaladi`.

Bi`yi`lg`i` jil`da ma`mleket byudjet qa`rejetlerinin` derlik 60 procenti socialli`q salani` rawajlandi`ri`wg`a jumsaldi`.

Elimiz parlamenti ta`repinen tasti`yi`qlang`an bag`darlamag`a muwapi`q 2014-jil` 1 milliong`a shamas jumi`s worni`n` sho`lkemlestiriw na`zerde tuti`lg`an²» - dep toqtali`p wo`tti.

Hali`qti`n` yen` a`lsiz ha`m mu`ta`j qatlami`n` wo`z waqti`nda qollap-quwatlaw bolsa, wo`z gezeginde, ekonomikali`q reformalardi` na`tiyjeli wo`tkeriwdin` girewi boli`p tabi`ladi`.

Hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri sistemasi` bazar qatnasi`qlari` jag`dayi`nda ha`r qi`yli` boli`wi` mumkin. Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin analizlew ushi`n, da`ramatlar da`rejesin, tuti`ni`wdi`, jasaw jag`daylari`n` tu`sindirip, xali`qti`n` da`ramat ali`wi` boyi`nsha aji`rati`wdi` uli`wmalasti`ri`wshi` xarakteristika berip, xali`qti`n` kem ta`miyinlengen qatamlari`n` ani`qlaw ha`m wolardi` xarakterlep beretug`i`n` ko`rsetkishler sistemasi` qollani`ladi`. Ha`zirgi

² O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I. Karimovti`n` elimizdi 2013-jil`da social-ekonomikali`q rawajlandi`ri`wdi`n` juwmaqlari` ha`m 2014-jil`g`a mo`lsherlengen ekonomikali`q bag`darlamanin` en` a`hmiyetli wazi`ypalari`na bag`i`shlang`an Ministrlar Kabinetinin` ma`jilisindagi bayanati`// «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi`, 2014-jil`, 21-yanvar, № 9 (19471).

waqi`tta respublikami`zda bunday ko`rsetkishler sistemasi`n qa`liplestiriv boyi`nsha jumi`slar aktiv tu`rde ali`p bari`lmaqta.

O`zbekistan Respublikasi` Ekonomika Ministrliginde hali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` tiykarg`i` ko`rsetkishleri sistemasi` tu`rinda to`mendegiler usi`ni`s yetilgen:

- uli`wmalasti`ri`w ko`rsetkishleri;
- xali`qti`n` da`ramatlari`;
- tuti`ni`w ha`m hali`qti`n` qa`rejetleri;
- xali`qti`n` pul jamg`armalari`;
- jamg`ari`lg`an mu`lk ha`m turaq-jaylar;
- xali`qti`n` socialli`q qatlami`;
- xali`qti`n` kem ta`miyinlengen qatamlari`.

Bulardan ti`sqari` xali`qti`n` turmi`s da`rejesin pu`tin bir toli`q socialli`q-ekonomikali`q ko`rsetkishler sistemasi` xarakterleydi. Soni`n` menen birge, ko`rsetkishlerdin` ha`r bir kishi sistemasi` xali`qti`n` turmi`s da`rejesin qurawshi` ayi`ri`m elementlerge xarakteristika beredi.

Hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri sistemalari`nda minimal tuti`ni`w byudjeti, jasaw minimumi`, tuti`ni`w korzinasi`, is haqi`ni`n` minimal mug`dari` si`yaqli` socialli`q standartlar u`lken a`hmiyetke iye. Bunday standartlar Respublikami`z hukimeti ta`repinen qabi`l yetilgen.

Tuti`ni`w korzinasi` – dietologiyali`q shegaralardi` yesapqa ali`wshi` ha`m minimal zaru`riy kaloriyalar mug`dari`n ta`miyinlewshi minimal azi`q-awqat wo`nimlerinin` toplami` boli`p tabi`ladi`. Tuti`ni`w korzinasi`na, sonday aq, azi`q-awqat yemes tovarlari`, xi`zmetlerdin` za`ru`r toplami` ha`m za`ru`riy to`lemler kiredi. Solay yetip, tuti`ni`w korzinasi`na insan salamatli`g`i`n saqlaw ha`m woni`n` turmi`s keshiriwin ta`miyinlewshi yen` kerekli wo`nimler, tovarlar ha`m xi`zmetler kiredi. Tuti`ni`w korzinasi`n ani`qlawda ta`biyy-i`qli`m jag`daylari`, milliy u`rp-a`detler ha`m jergilikli wo`zgeshelikler yesabi`nan ali`ni`wi` za`ru`r.

Jasaw minimumi` - tuti`ni`w korzinasi`ni`n` mug`dardag`i` bahasi`, material bayli`qlar ha`m xi`zmetler tuti`ni`wdi`n` minimal qurami` ha`m strukturasi`ni`n`

ko'rsetkishi boli'p tabi'ladi'. Jasaw minimumi'na qaray ra'smiy qambag'alli'q si'zi'g'i' ani'qlanadi'.

Minimal tuti'ni'w byudjeti - bu shan'araq da'ramatlari'ni'n' socialli'q-za'ru'rlil minimal shegarasi' boli'p, ha'zirgi ekonomikali'q rawajlani'w da'rejesinde shan'araqqa materialli'q ha'm ma'deniy itiyajlari'n qanaatlandi'ri'w di'ta'miyinleydi. Minimal tuti'ni'w byudjetin islep shi'g'i'wda semya qurami', milliy, ma'deniy, ta'biyiy-i'qli'm, aymaqlardi'n' tariyhi'y parqlani'wi' yesabi'nan ali'ni'wi' kerek.

Bazar qatnasi'qlari' jag'dayi'nda xali'qti'n' tuti'ni'w ha'm itiyajlari'ni'n' qurami' ha'm ko'lemin u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye. Bunday ma'selelerdi sheshiwde xali'qti'n' turmi's da'rejesinin', woni'n' itiyajlari'n sapali'q jaqtan wo'zgeriw tendenciyalari', ni'zamshi'li'qlari'n ani'qlawg'a imkan beriwshi, sa'ykes keletug'i'n qurallar ha'm usullardi' izlew kerek. Jeke tuti'ni'w di' qa'liplestiriw tiykari'nan jeke qararlar qabi'llaw tiykari'nda a'melge asi'ri'ladi', bul bolsa jeke tuti'ni'wg'a stoxastikali'q (ku'tilmegende) xarakter belgilewin yesapqa ali'w kerek.

Xali'qti'n' turmi's da'rejesin u'yreniwde dinamikali'q ha'm statistikali'q usi'llardan paydalani'w za'ru'r. Dinamikali'q usi'llar xali'qti'n' turmi's da'rejesinin' qatar ji'llar dawami'ndag'i' wo'zgeriw tendenciyalari'n ko'rsetse, statistikali'q usi'llar usi' da'wirde xali'qti'n' turmi's da'rejesinin' sapali'q jaqtan ha'm paydalani'li'p ati'rg'an wo'nimlerdin' qurami'n analizlewge ja'rdem beredi.

Xali'qti'n' talabi' ha'm jeke paydalani'wi'ni'n' qurami'n rawajlani'w keleshegin ani'qlaw za'ru'rliqi wolardi'n' boljaw usi'llari'n tabi'wg'a bag'darlaydi'. Usi'nday maqsetler ushi'n metodikali'q qural turinde individual ten'lemeler modellerinen paydalani'w mumkin. Bunday modeller ko'plegen tu'rdegi tovarlar toparlari' boyi'nsha dinamikali'q qatarlardi' analizlew tiykari'nda du'ziledi.

Xali'qti'n' turmi's da'rejesin u'yreniw arqali' tuti'ni'wshi'ni'n' is-ha'reketi ha'm wog'an ta'sir yetiwshi faktorlar haqqi'nda mug'darli' mag'li'wmat ali'wda xali'qti'n' pu'tkil jeke tuti'ni'wi' ushi'n yemes, ba'lkim hali'qti'n' da'ramatlari' menen finanslasti'ri'latug'i'n bo'legin analizlew maqsetke muwapi'q.

Xali`qti`n` tuti`ni`wi`n` ha`m` itiyajlari` qurami`n` u`yreniwde` tiykarg`i` wo`zgeriwshiler (da`ramat, baha) dan ti`sqari` ja`ne wori`nbasar tovarlar bahasi`, almasti`ri`wshi` tovarlar bahasi`, kreditler, a`melge asi`ri`lmag`an sati`p ali`w qa`bileti jag`dayi`ni`n` wo`zgeriwi, naq pullar jag`dayi`ni`n` wo`zgeriwi, iske tu`sirilgen kvartiralar sani`, xali`qti`n` uli`wma sani` ha`m basqa da wo`zgeriwshilerdi yesapqa ali`w kerek.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin u`yreniw modellerine u`lken mug`dardag`i` wo`zgeriwshilerdi kirgiziw modeldegi funkcional baylani`slardi` qa`liplestiriw usi`llari`ni`n` rolin asi`radi`. Modelge kirgiziletug`i`n wo`zgergishler sani`ni`n` asi`wi` tek qana analizdi teren`lestirip qoymastan, ba`lkim ja`nede ani`q boljawlardi` islep shi`g`i`wg`a imkan beredi.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin u`yreniwde woni`n` real jag`dayi`n ani`qlaw ushi`n to`mendegi funkciyalardan paydalani`w mumkin:

- si`zi`qli` trend:

$$y_t = a + bt.$$

- kvadratli` trend:

$$y_t = a + bt + ct^2.$$

- si`zi`qli` logarifmli trend:

$$y_t = a + bt + \ln t.$$

- kvadratli`-logarifmli trend:

$$y_t = a + b \ln t + c(\ln t)^2.$$

- birinshi da`rejeli avtoregressiyali` model:

$$y_t = a + by_{t-1}.$$

- yekinshi da`rejeli avtoregressiyali` model:

$$y_t = a + by_{t-1} + cy_{t-2}.$$

- si`zi`qli` trendli birinshi da`rejeli avtoregressiyali` model:

$$y_t = a + by_{t-1} + ct.$$

- logarifmli trendli birinshi da`rejeli avtoregressiyali` model:

$$y_t = a + by_{t-1} + c \ln t.$$

Joqari`da keltirilgen modellerden ti`sqari` basqa tu`rdegi modellar arqali` da hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerin ani`qlawg`a boladi`.

Hali`qti`n` tuti`ni`wi`ni`n` rawajlani`wi`n u`yreniw ushi`n tuti`ni`wg`a ta`sir yetiwshi faktorlardi` analizlew kerek. Faktorlardi` analizlewden maqset, na`tiyjeli ko`rsetkishke ta`sir yetiwshi tiykarg`i` faktorlardi` ani`qlawdan ibarat. Bunday analiz ushi`n Xautekker-Teylor dinamikali`q modelinen paydalani`w mumkin. Bul model to`mendegi talap funkciyasi` ko`rinishinde beriliwi mumkin:

$$y_t = \alpha + \gamma X_t + \eta P_t + \beta S_t + U_t, \quad (1)$$

bul jerde y - paydpalani`latug`i`n tovar;  $X$  - shan`araq da`ramati`; P_t - tovardi`n` bahasi`;  $S_t$  - tovar zapasi`; $\alpha, \gamma, \eta, \beta$ - funkciya parametrleri; U_t - qaldi`q element.

Zapaslar wo`zgermes mug`darlar boli`p, biraq zapaslar wo`zgeriw funkciyasi`n to`mendegishe ani`qlaw mumkin:

$$S_t - S_{t-1} = y_{t-1} - \delta S_{t-1}, \quad (2)$$

bunnan

$$S_t = y_{t-1} + (1 - \delta) S_{t-1}. \quad (3)$$

(3) funkciyani` izbe-iz wo`zgartiriw arqali` to`mendegilerdi alami`z:

$$S_t = y_{t-1} + (1 - \delta) y_{t-2} + (1 - \delta)^2 y_{t-3} \dots \dots \quad (4)$$

yamasa

$$S_t = \sum_{i=0}^{\infty} (1 - \delta)^i y_{t-i-1}. \quad (5)$$

(2) ten`lemeden, zaapaslardi`n` jag`dayi`n ha`r bir da`wirde wo`zgeriwi da`slepki da`wirde a`melge asi`ri`lg`an tuti`ni`wg`a, da`slepki da`wirdegi zapaslardi`n` turaqli` bo`legine kemeytirilgenine ten`. Zapaslardi`n` usi`nday turaqli` bo`legi δ menen belgilenedi.

Yeger (5) qatnasi`qlari`n (1) qatnasi`qlari`na qoysaq, wonda to`mendegi formula kelip shi`g`adi`:

$$y_t = \alpha + \gamma X_t + \eta P_t + \beta \sum_{i=0}^{\infty} (1 - \delta)^i y_{t-i-1} + U_t, \quad (6)$$

(6) ten`lemen (1- $\delta$ ) g`a ko`beytirip Xautekker-Teylor modeline iye bolami`z:

$$y_t = \alpha\delta + (1 + \beta - \delta)y_{t-1} + \gamma\Delta X_t + \gamma\beta X_{t-1} + \eta\Delta P_t + \eta\delta P_{t-1} + \Delta U_t + \delta U_{t-1} y_t, \quad (7)$$

(7) modeldin bahalanatug'i n ko'rinisi to'mendegishe:

$$y_t = a_0 + a_1 y_{t-1} + a_2 \Delta X_t + a_3 X_{t-1} + a_4 \Delta P_t + a_5 P_{t-2} + U_t y_t. \quad (8)$$

(7) modeldin parametrlari ha'm (8) bahalanatug'i n modeldin parametrlari arasi ndag'i qatnas to'mendegishe:

$$\alpha = a_0 \frac{a_4}{a_5} - \text{konstanta da'rejesi}; \quad (9)$$

$$\gamma = a_2 - \text{da'ramat parametri}; \quad (10)$$

$$\eta = a_4 - \text{narx parametri}; \quad (11)$$

$$\delta = \frac{a_4}{a_5} - \text{pasayish miqdori}; \quad (12)$$

$$\beta = \frac{a_5}{a_5} + a_1 - 1 - \text{zaxiralar ta'siri} \quad (13)$$

(1) ten'lemenin γ, η strukturali'q parametrlari qi'sqa mu'ddetli baylani'slardi' wo'lsheydi. Biraq, tuti'ni'wshi' wo'zgeriwshige tek qana t da'wirde yemes, ba'lkim $t+k$ da'wirde de ta'sir ko'rsetedi. Uzaq mu'ddetli ta'sirlari barli'q tikkeley faktorlardi' wo'z ishine aladi', wolar bolsa δ_t turaqli'ni'n wo'zgeriwi menen kelip shi'g'adi'. (2) ten'lemeden kelip shi'g'atug'i n, t da'wirdegi ten'salmaqli'li'qti' to'mendegishe jazi'wg'a boladi':

$$\hat{y}_t = \delta \cdot \hat{S}_t, \quad (14)$$

bul jerde $\hat{y}_t, \hat{S}_t$ - y ha'm S tin' ten'salmaqli' elementlari.

(1) tuti'ni'w funkciyasi'nan uzaq muddetli ten'salmaqli'li'q ten'lemesin keltirip shi'g'ari'wg'a boladi':

$$y_t = \frac{\alpha\delta}{\delta - \beta} + \frac{\gamma\delta}{\delta - \beta} X_t + \frac{\eta\delta}{\delta - \beta} P_t + \frac{\delta}{\delta - \beta} U_t \quad (15)$$

Uzaq muddetli baylani'slar to'mendegi formulalar menen yesaplanadi':

$$\varphi_x = \frac{\gamma\delta}{\delta - \beta}; \varphi_p = \frac{\eta\delta}{\delta - \beta} \quad (16)$$

Uzaq muddetli elastiklik koefficientlari to'mendegilerga ten' boladi':

$$E_x = \varphi_x \cdot \frac{\bar{x}}{\bar{y}}; \quad E_y = \varphi_p \cdot \frac{\bar{p}}{\bar{y}} \quad (17)$$

Yeger $\delta=1$ bolsa, Xautekker-Teylor modeli Nerlov modeline aylanadi. Tuti'ni'wshi'ni'n ten salmaqli'li'q tuti'ni'w da'rejesine jete almawina sho'lkemlik, texnologiyali'q ha'm yen' aldi'menen psixologiyali'q tosi'qlar ta'sir yetedi. Tuti'ni'wdi'n uzaq muddetli ten salmaqli'li'q da'rejesi belgili waqi't dawami'nda wornati'ladi.

To'mende tuti'ni'w ten salmaqli'li'q jag'dayi'n ko'rsetiwshi ten'leme

$$\bar{y}_t = \bar{\alpha} + \bar{\gamma}X_t + \bar{\eta}P_t + U_t \quad (18)$$

ha'm uzaq muddetli da'rejege qarag'anda tezde tuti'ni'wg'a maslasi'w processin ko'rsetiwshi ten'leme payda bolsi'n:

$$y_t - y_{t-1} = \xi \bar{y}_t - y_{t-1} + U_t \quad (19)$$

(18) di (19) g'a qoyi'p ha'm geypara almasti'ri'wlardi' a'melge asi'ri'p Nerlov modelin alami'z:

$$y_t = \bar{\alpha}\xi + \bar{\gamma}\xi X_t + \bar{\eta}\xi P_t + (1-\xi)y_{t-1} + \xi U_t \quad (20)$$

ha'm woni' bahalawshi' ko'rinisi

$$y_t = b_0 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + b_3 y_{t-1} + E_t \quad (21)$$

boladi. b_1 ha'm b_2 bahalawshi' parametrlar qi'sqa muddetli tuti'ni'wg'a bolg'an maslasi'wdi' ko'rsetedi.

(21) ten'lemede b_3 parametri wo'tken da'wirde yerisilgen tuti'ni'w da'rejesin ha'zirgi tuti'ni'w da'rejesine ta'siri turinde tu'sindiriledi. Maslasi'w wo'lshemi $\xi = 1 - b_3$ ge ten boladi. Maslasi'w wo'lshemi 1 ge jaqi'nlassa, zapaslar ta'siri bolsa nolden wonsha parq qi'lmasa, wonda (7) model tuti'ni'wdi'n statikali'q modeline uqsaydi:

$$y_t = C_0 + C_1 X_1 + C_2 P_t + U_t \quad (22)$$

(7), (21) ha'm (22) modellarge uqsas dinamikali'q wo'zgeriwshini eksplisit qosi'w arqali' bahalaw mumkin:

$$y_t = d_0 + d_1 X_1 + d_2 P_t + d_3 t + U_t \quad (23)$$

t dag'i d_3 regressiya koefficienti X_t, P_t wo'zgeriwshiler trendi mug'darlari'na ha'm tuti'ni'wshi'lardi'n' uzaq ha'm qi'sqa muddetli (statistikali'q) reaksiyalari'ni'n' parqi'na baylani'sli' boladi'.

(21)-(23) modellar parametrlarin bahalawda «en' kishi kvadratlar» usi'li'nan paydalani'w mumkin. (7) modeldin' parametrlarin bolsa maksimal uqsasli'q usi'li' menen bahalag'anda woni' to'mendegi ko'riniste jazi'wg'a boladi':

$$y_t = \alpha + \beta \sum_{i=0}^{t-1} (1 - \delta)^i y_{t-i-1} + \beta S_0 (1 - \delta)^t + \gamma X_t + \eta P_t + U_t \quad (24)$$

Bunda, $S_0 = \sum_{i=0}^{\infty} (1 - \delta)^i y_{t-i-1}$ - da'wir basi'ndag'i' belgisiz zapas mug'dari'.

Yeger (24) te to'mendegilerdi mu'mkin desek,

$$\lambda = (1 - \delta); \quad z_t(\lambda) = \sum_{i=0}^{t-1} \lambda^i y_{t-i-1}; \quad \varphi_0 = \beta S_0 \quad (25)$$

wonda bahalawdi'n' juwmaqlawshi' na'tiyjesi to'mendegishe boladi':

$$y_t = \alpha + \beta Z(\lambda) + \gamma X_t + \eta P_t + \varphi_0 \lambda^t + U_t \quad (26)$$

Xali'qti'n' turmi's da'rejesin u'yreniwde dinamikali'q ha'm statikali'qali'q usi'llardan ti'sqari' normativli-statistikali'q usi'llardan da paydalani'ladi'. Statistikali'q usi'lda keleshektegi ha'zirgi jag'day ko'z qarasi'nan qaraladi ha'm boljaw bazis da'wirinde ani'qlang'an tendenciyalardi'n' ekstrapolyaciyasi' turinde a'melge asiri'ladi'.

Normativli-maqsetli usi'lda bolsa, yen' aldi' menen u'yrenilip ati'rg'an processtin' maqseti qaliplestiriledi, keyinnen bazis da'wirinde qaliplesken tendenciya ha'm yerisilgen rawajlani'w da'rejesin yesapqa ali'p, usi' maqsetke yerisiw ushi'n bag'darlar belgilenedi.

Xali'qti'n' tuti'ni'w tovarlari'na talapti' boljawdi'n' normativ-statistikali'q modeli ha'r bitta tovarg'a wo'z aldi'na du'ziliwi mumkin. Bul tuti'ni'w G_T ushi'n tovarlardi'n' bir tipli toplami'n aji'rati'wg'a boladi', mi'sali', azi'q-awqat wo'nimlari. Du'ziletug'i'n ma'selenin' tiykarg'i' maqseti boli'p, respublikami'zdi'n' pu'tkil halqi'ni'n' T_n da'wirde usi' tovarg'a bolg'an talabi'n boljaw boli'p tabi'ladi'. Buni'n' ushi'n to'mendegi belgilewler kirgiziledi:

$W(t)$ - t -ji'lda hali'qti'n' wortasha jan basi'na tuwri' keletug'i'n da'ramatlar;

$\pi_g(t)$ - tovardi`n` bir birliginin` wortasha bahasi`, $g \in G_T$;

$x_d(t)$ - t -ji`lda  $g \in G_T$  tovardi` paydalani`w, xali`q jan basi`na;

$x_g - g \in G_T$ tovardi`n` hali`qti`n` wortasha jan basi`na tuti`ni`w normativleri.

Yeger, ha`r qi`yli` tuti`ni`w strukturasi` u`lken topar qarali`p ati`rg`an bolsa, wonda x_g barli`q tu`rdegi tuti`ni`wshi`lar boyi`nsha normativlerdin` wortashasi` arqali` tabi`ladi`, yag`ni`y

$$\bar{x}_g = \left(\sum_{i=1}^I \bar{x}^2 L^i \right) / \left(\sum_{i=1}^I L^i \right), \quad (27)$$

bul jerde $\bar{x}_g$ - i -turdegi tuti`ni`wshi` ushi`n g tovardi` tuti`ni`w normativi;  $L^i$  -  $i$ -turdegi tuti`ni`wshi`lar mug`dari`; I - ha`r qi`yli` tu`rdegi tuti`ni`wshi`lar mug`dari`. Tuti`ni`w normasi` waqi`tqa baylani`sli`, tiykari`nan waqi`t wo`tiwi menen ha`r qi`yli` tu`rdegi tuti`ni`wshi`lardin` qatnaslari`nda wo`zgeriwler ju`zege keledi.

G_T topari`ndag`i` barli`q tovarlarga bolg`an hali`qti`n` jan basi`na qa`rejetler summasi`n $W_T(t)$ menen belgileymiz:

$$W_t(t) = \sum_{g \in G_T} x_g(t) \pi_g(t) \quad (28)$$

Qosi`msha funkciyani` kirgizemiz:

$$\bar{W}_t(t) = \sum_{g \in G_T} \bar{x}_g(t) \pi_g(t) \quad (29)$$

t waqi`tta bul funkciyani`n` ko`lemi hali`qti`n` jan basi`na racional normalar boyi`nsha usi` toplamni`n` barli`q tovarlari`na qansha pul qa`rejetlerin  $t$ -ji`lda barli`q hali`qti` ta`miyinlew ushi`n qa`rejet sarplawdi` ko`rsetedi.

Hali`qti`n` jan basi`na tuwri` keletug`i`n da`ramat funkciyasi`  $W_T(t)$   $T_\delta \cup T_n$  arali`g`i`nda monoton tu`rinde wo`sedi.

Solay yetip, W_T funkciyasi`  $G_T$  tovarlar topari`na bolg`an uli`wma qa`rejetler hali`qti`n` jan basi`na tuwri` keletug`i`n da`ramat  $W$  ha`m W_T - t -ji`lda usi` toparg`a kiriwshi racional tovarlar toplami`n xarakterlewshi bahag`a baylani`sli`.

1.2. Respublikami`z xalqi`ni`n` socialli`q turmi`s da`rejesinin` dinamikasi`

Respublikami`zdi`n` g`a`rezsizlikke yerisiw ha`m ekonomikani`n` bazar qatnaslari`na wo`tiwi hu`kimetimiz ha`m Prezidentimiz ta`repinen xali`qti` socialli`q jaqtan qorg`aw boyi`nsha bir qatar a`meliy ilajlar islep shi`g`i`ldi` ha`m turmi`sta a`melge asi`ri`li`p ati`r.

Prezidentimiz I.Karimov wo`zinin` «O`zbekistan ekonomikali`q reformalardi` teren`lestiriw joli`nda» atli` kitabi`nda, «Barli`q reformalardi`n` – ekonomikali`q, demokratiyali`q, siyasi`y reformalardi`n` tiykarg`i` maqseti, insang`a mu`na`sip turmi`s ha`m xi`zmet jag`daylari`n` payda yetiwden ibarat» dep atap ko`rsetken so`zleri bugungi kunde ma`mleketimizde wo`z tasti`yg`i`n` tappaqta.

Ma`mleketimizde reformalardi`n` da`slepki da`wirinen baslap, socialli`q tarawdi` rawajlandi`ri`wg`a ayri`qsha di`qqat awdari`li`p kelinbekte. Rawajlani`wdi`n` wo`zbek modeli – biz tan`lag`an strategiyali`q joldi`n` yen` a`hmiyetli bag`darlari`nan biri woni`n` ku`shli socialli`q siyasat ju`rgiziw ma`selesin jetekshi wori`ng`a qoyg`ani` menen tikkeley baylani`slı. Belgili bolg`ani`nday, wo`zbek modelinin` wo`zegi – racional man`i`zi`n` quraytug`i`n` belgili bes usi`ldan biri de ku`shli socialli`q siyasat ali`p bari`wdi` na`zerde tutadi`.

Ma`mleketimizdin` social-ekonomikali`q rawajlani`wi`nda qolg`a kirgizilip ati`rg`an joqari` na`tiyjeleri, yen` aldi` menen, jan`adan-jan` zamanago`y tarmaq ha`m islep shi`g`ari`w quwatlari`ni`n` jolg`a qoyi`li`wi`, buni`n` na`tiyjesinde ma`mleketimiz ekonomikali`q iskerliginin` sezilerli da`rejede arti`p barati`rg`ani`, islep shi`g`ari`li`p ati`rg`an wo`nim ha`m ko`rsteilip ati`rg`an xi`zmet tu`rlerinin` ko`beyip, sapasi`ni`n` tu`pten jaqsi`lani`p bari`wi`, bir so`z benen aytqanda, ekonomikami`zdi`n` jan`asha mazmun ha`m ma`nis payda yetip bari`wi`nda g`a`rezsiz rawajlani`w joli`ni`n` tuwri` tan`lang`ani`, a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an ekonomikali`q siyasat strategiyasi`ni`n` ha`r ta`repleme puqta tiykarlang`an ha`m de xalqi`mi`zdi`n` pida`kerlik miyneti a`hmiyetli ha`m tiykarg`i` faktor boli`p xi`zmet yetpekte. Bul faktorlardi`n` tiykarg`i` maqseti – jurt ti`ni`shli`g`i` ha`m rawajlani`wi`, xalqi`mi`z abadanshi`li`g`i` joli`nda ja`miyetimizdin` ba`rqulla birlege islesip kiyati`rg`ani` ju`da` quramali` rawajlani`w joli`n` basi`p wo`tiwde awi`r si`nawlardan tabi`slı wo`tiwine imkan jaratti`.

Soni` da ayti`p wo`tiw kerek, ga`rezsizlik ji`llari`nda O`zbekistan xalqi`ni`n` sani` 7,4 million adamg`a, yag`ni`y wortasha ji`li`na 389,1 mi`n` adamnan ko`beydi. Wo`tken 20 ji`ldan aslam waqi`t dawami`nda respublikada xali`qti`n` sani` – 1,35, qala turg`i`nlari` – 1,73, awi`l turg`i`nlari` bolsa 1,1 ma`rte ko`beydi. Ha`zirgi waqi`tta usi` da`wirdin` tu`rli basqi`shlari`nda ma`mleketimizde qala ha`m awi`l da`rejesinde xali`qti`n` sani`ni`n` ko`beyiw da`rejesi ha`r qi`yli` bolg`anli`g`i`n ko`riwge boladi` (1.1-tablica).

To`mendegi tablica mag`li`wmatlari`ni`n` analizi son`g`i` ji`llarda ja`mi xali`q sani`ni`n` 2051,1 mi`n` adamg`a yamasa 7,5 procentke ko`beygenligin ko`rsetedi. Biraq ko`rilip ati`rg`an da`wirde ma`mleketimizdin` qala ha`m awi`lli`q wori`nlari`nda xali`q sani`ni`n` wo`siwi bir normada bolmag`an. Atap aytqanda, 2013-ji`lda 2007-ji`lg`a sali`sti`rg`anda qala xalqi` sani` 55,4 procentke ko`beygen bolsa, awi`l xalqi` bolsa 18,7 procentke kemeygen.

1.1-tablica

O`zbekistanda xali`q sani`ni`n` wo`zgeriw dinamikasi` (mi`n` adam)*

Ko`rsetkishler	Ji`llar					2013-ji`lda 2007-ji`lg`a sali`sti`r-g`anda wo`zgerisi	
	2007	2009	2011	2012	2013	+, -	%
Ja`mi xali`q sani`	27072,2	27533,3	28001,4	28453,7	29123,3	2051,1	107,5
Sonnan:							
Qala xalqi`	9584,6	9758,3	14327,8	14618,4	14897,4	5312,8	155,4
Awi`l xalqi`	17487,6	17775,0	13673,6	13835,3	14225,9	3261,7	81,3

Derek: O`zbekistan Respublikasi` Ma`mleketlik statistika komiteti mag`li`wmatlari`

Soni`n` menen birge, bul da`wirde ja`mi xali`q sani` qurami`nda qala xalqi`ni`n` u`lesi 35,4 procentten 51,2 procentke artqan, awi`l xalqi`ni`n` sani` bolsa 64,6 procentten 48,8 procentke kemeygen.

Ko`rinip turg`ani`nday, respublikada xali`qti`n` qalag`a ko`shiw procesi ku`sheymekte. Awi`l xalqi` sani`ni`n` kemeygeni bolsa O`zbekistan Respublikasi` Ministrler Kabinetinin` 2009-ji`l 13-marttag`i` «O`zbekistan Respublikasi` xali`q jasaytug`i`n punktlerinin` administrativlik-aymaqli`q du`zilisin qa`liplestiriwge baylani`sli` is-ilajlar haqqi`nda»g`i` 68-sanli` qarari`na muwapi`q ma`mleketimizdegi 966 awi`lli`q punktime qalasha atamasi` berilgeni menen tu`sindiriledi.

Ma'mleketimizde fizikali`q ha`m ruwxı`y salamata`wladti` ta`rbiyalawg`a qarati`lg`an puqta woylang`an demografiyali`q siyosat na`tiyjesinde unamli` tendenciylar gu`zetilmekte (1.2-tablica).

To`mendegi 1.2-tablicadan ko`rinip turg`ani`nday, 1995-2013-ji`llarda tuwi`lg`anlar sani` 1,3 procentke kemeygen, biraq bul ko`rsetkishti 2007-ji`lg`a sali`sti`ratug`i`n bolsaq, tuwi`li`w 9,9 procentke ko`beygenligin ko`riw mu`mkin.

1.2-tablica

O`zbekistanda demografiyali`q processlerdegi wo`zgerisler (mi`n` adam)*

Ko`rsetkishler	Ji`llar					2013-ji`lda 1995-ji`lg`a sali`sti`r- g`anda wo`zgeris	
	1995	2007	2009	2011	2013	+, -	%
Tuwi`lg`anlar sani`	678,0	608,9	646,1	651,3	669,6	-8,4	98,7
O`lgenler sani`	145,4	137,4	138,8	133,6	138,4	-7,0	95,2
Nekeden wo`tkenler sani`	168,9	254,2	250,2	272,0	292,3	123,4	173,0
Aji`rasi`wlar sani`	28,5	19,4	18,3	17,8	17,6	-10,9	61,7

Derek: O`zbekistan Respublikasi` Ma`mleketlik statistika komiteti mag`li`wmatlari`.

Respublikada uzaq wo`mir su`riwdin` wo`siwi xali`qqa medicinali`q ja`rdem ko`rsetiwdin` jaqsi`lani`wi`n sawli`qti` saqlaw sistemasi`nda zamanago`y texnologiyalardi`n` yengiziliwi, dawalaw woraylari`ni`n` zamanago`y u`skeneler menen ta`miyinleniwi bul tarawda joqari` ta`jiriybeli kadrlar tayarlaw ha`m qayta tayarlaw ha`m de tarawdi` joqari` bilimli kadrlar menen ta`miyinlewge itibardi`n` joqari`li`g`i` sebepli O`zbekistanda son`g`i` ji`llarda xali`q arasi`nda wo`liwshilik jag`daylari`ni`n` sali`sti`rmali` pa`seygenligi sezilmekte. Atap aytqanda, 2013-ji`lda jurti`mi`zda wo`lgenler sani` 1995-ji`lg`a sali`sti`rg`anda 7,0 mi`n` adamg`a yamasa 4,8 % ke qi`sqarg`an.

Soni`n` menen birge, ko`rilip ati`rg`an da`wirde shan`araq qurg`anlar sani`ni`n` artqanli`g`i`, kerisinshe aji`rasqanlar sani`ni`n` keskin kemeygenligi unamli` demografiyali`q process yesaplanadi`.

Xali`qti` socialli`q qorg`aw sistemasi` ja`rdemge mu`ta`jlerge tiykari`nan ko`p balali` kem ta`miyinlengen shan`araqlardi` qollap-quwatlawg`a bag`darlang`an.

O'zbekistan Respublikasi` Ministrler Kabinetinin` 1996-ji`l 10-dekabrdegi “Balali` shan`araqlardi` socialli`q qollap-quwatlawdi` ku`sheytiw is-ilajlari` haqqi`nda”g`i` 437-sanli` qarari`na tiykarlani`p yer jetpegen (16 jasqa shekemgi balalari` bolg`an, sonday-aq, akademiya`l`q licey ha`m ka`sip-o`ner kolledjlerinde bilim ali`p ati`rg`an 16 jastan 18 jasqa shekemgi balalari` bolg`an) shan`araqlarg`a napaqa ata-analardanbirinin` jeke arzasi` tiykari`nda puqaralardi`n` jergilikli wo`zin-o`zin basqari`w worganlari` ta`repinen tayi`nlanadi` ha`m to`lenedi (1.3-tablica).

Joqari`dag`i` tablicadan ko`rinip turg`ani`nday, son`g`i` ji`llar dawami`nda Respublikami`zda yer jetpegen perzentleri bolg`an shan`araqlardan napaqa tayi`nlang`an shan`araqlar sani` 324,7 mi`n`g`a yamasa 20,4 % ke kemeygen. Bul da`wirde 2-18 jasqa shekemgi perzentleri bolg`an shan`araqlardan napaqa ali`wshi`lar u`lesi 32,7 % ten 20,7 % ke kemeygen. Biraq analiz yetip ati`rg`an da`wirde yer jetpegen perzentleri bolg`an shan`araqlarg`a belgilengen ayli`q napaqa mug`dari` 26 mi`n` swmnan 78,4 mi`n` swmg`a shekem yamasa 3,01 yese artqan.

1.3-tablica

O'zbekistan Respublikasi`nda yer jetpegen perzentleri bolg`an shan`araqlarg`a napaqa tayi`nlaw jag`dayi`*

Ko`rsetkishler	Ji`llar					2012-ji`lda 2007-ji`lg`a sali`sti`rg`anda wo`zgeris	
	2007	2009	2010	2011	2012	+, -	%
Napaqa ali`wshi`lar sani`, mi`n` shan`araq	1591,5	1588,3	1585,1	1581,9	1266,8	-324,7	79,6
2-18 jasqa shekemgi perzentli shan`araqlar napaqa ali`wshi`lar u`lesi, %	32,7	30,6	28,7	26,9	20,7	-12,0	-
Ortasha ayli`q napaqa mug`dari`, mi`n` swm	26,0	34,8	46,6	56,9	78,4	52,4	301,5

*Tablica O'zbekistan Respublikasi` Miynet ha`m xali`qti` socialli`q qorg`aw ministrligi mag`li`wmatlari` tiykari`nda du`zilgen.

Ma`mleketimizde jumi`ssi`z analardi` socialli`q qorg`awg`a u`lken di`qqat qarati`lmaqta. O'zbekistan Respublikasi` Ministrler Kabinetinin` 2002-ji`l 25-yanvardag`i` “Xali`qti`n` socialli`q qorg`awg`a mu`ta`j qatlamlari`n ani`q bag`darlang`an ta`rizde qollap-quwatlawdi`n` 2002-2003-ji`llarg`a mo`lsherlengen bag`darlamasi`n a`melge asi`ri`w is ilajlari` haqqi`nda”g`i` 33-sanli` qarari`ni`n` qabi`l yetilgenligi buni`n` ayqi`n da`lili. Wog`an ko`re, puqaralardi`n` wo`zin-o`zi

basqari`w worganlari` ta`repinen jumi`ssi`z analarg`a balani` yeki jasqa tolg`ang`a shekem ta`rbiyalaw boyi`nsha ha`r ayli`q napaqa tayi`nlanadi` ha`m to`lenedi.

Bala ta`rbiyalaw ushi`n napaqa wo`sirip ati`rg`an balalar sani`nan ha`m napaqa ali`wshi` shaxsti`n` miynet staji`nan ti`sqari`, ha`r ayda O`zbekistan Respublikasi`nda wornati`lg`an yen` kem is haqi`ni`n` 200 % i mug`dari`nda to`lenedi (1.4-tablica).

Keyingi ji`llarda yelimiz boyi`nsha jumi`ssi`z analardan 2 jasqa shekemgi perzentin ta`rbiyalaw boyi`nsha napaqa ali`wshi`lar sani` 264,7 mi`n`g`a yaki 35,3 % ke kemeygen. Soni`n` menen birge, usi` da`wirde 2 jasqa shekemgi perzenti bolg`an jumi`ssi`z analardan napaqa ali`wshi`lar u`lesi 61,3 % ten 33 % ke kemeygen. Biraq ko`rilip ati`rg`an da`wirde 2 jasqa shekemgi perzenti bolg`an jumi`ssi`z analarg`a tayi`nlang`an ayli`q napaqa mug`dari` 42,5 mi`n` swmnan 128,4 mi`n` swmg`a yaki 3,02 yese ko`beygen (1.4-tablica).

1.4-tablica

O`zbekistan Respublikasi`nda jumi`ssi`z analarg`a 2 jasqa shekemgi perzentin ta`rbiyalaw boyi`nsha napaqa tayi`nlaw jag`dayi`*

Ko`rsetkishler	Ji`llar					2012-ji`lda 2007-ji`lg`a sali`sti`rg`anda wo`zgeris	
	2007	2008	2010	2011	2012	+,-	%
Napaqa ali`wshi`lar sani`, mi`n` shan`araq	750,9	689,6	633,3	581,6	486,2	-264,7	64,7
2 jasqa shekemgi perzenti bolg`an jumi`ssi`z analardan napaqa ali`wshi`lar u`lesi, % te	61,3	54,3	48,1	42,6	33,0	-28,3	-
Ortasha ayli`q napaqa mug`dari`, mi`n` swm	42,5	56,6	75,3	99,0	128,4	85,9	302,1

* Tablica O`zbekistan Respublikasi` Miynet ha`m xali`qti` socialli`q qorg`aw ministrligi mag`li`wmatlari` tiykari`nda du`zilgen.

Xali`qti`n` socialli`q qorg`ani`wi`na za`ru`r qatlamlari`nan biri – bul kem ta`miyinlengen shan`araqlar yesaplanadi`. Kem ta`miyinlengen shan`araqlardi`n` socialli`q qorg`ali`wi`n ta`miyinlew maqsetinde bir qtar hu`jjetler qabi`l yetildi. Atap aytqanda, O`zbektan Respublikasi` Ministrlar Ken`esinin` 1994-ji`lg`i` 24-avgusttag`i` «Kem ta`miyinlengen shan`araqlardi` socialli`q qorg`aw ma`seleleri haqqi`nda» g`i` 434-sanli` Qarari`nda kem ta`miyinlengen shan`araqlardi` yesapqa

ali`p, wolg`a materialli`q ja`rdem beriw ha`m to`lew ta`rtibi bayan yetilgen. Wog`an ko`re, kem da`ramatli` shan`araqlarg`a ha`r ayda beriletug`i`n materialli`q ja`rdem tayarlaw ha`m woni`n` mug`dari`n belgilew puqaralardi`n` wo`zin-o`zi basqari`w worganlari`na ju`kletilgen. Bunday materialli`q ja`rdem 3 ay mu`ddetke beriledi ha`m yen` kem is haqi`ni`n` sol waqi`tta a`melde bolg`an 1,5 yeseden 3 yesege shekemgi mug`darda belgilenedi.

Statistikali`q mag`li`wmatlarga qarag`anda O`zbekistan Respublikasi`nda kem ta`miyinlengen shan`araqlar u`lesi ji`l sayi`n kemeyip barmaqta (1.5-tablica).

1.5-tablica

**O`zbekistan Respublikasi`nda kem ta`miyinlengen shan`araqlarg`a
Materialli`q ja`rdem beriw jag`dayi` ***

Ko`rsetkishlar	Ji`llar					2012-ji`lda 2007-ji`lg`a sali`sti`rg`andag`i` wo`zgeris	
	2007	2008	2010	2011	2012	+, -	%
Materialli`q ja`rdem ali`wshi` shan`araqlar sani`, mi`n`	221,0	214,5	208,2	202,1	165,4	-55,6	74,8
Ja`mi shan`araqlar sani`na qarag`anda materialli`q ja`rdem ali`wshi`lar u`lesi, % te	3,3	3,2	3,1	3,0	2,4	-0,9	-
Ayli`q materialli`q mug`dari`, mi`n` swm	12,0	12,1	56,9	72,4	93,2	81,2	776,6

**Tablica O`zbekistan Respublikasi` Miynet ha`m xali`qti` socialli`q qorg`aw ministrliqi mag`li`wmatlari` tiykari`nda du`zilgen.*

1.5-tablicada ko`rsetilgenindey son`g`i` ji`llar dawami`nda Respublika boyi`nsha materialli`q ja`rdem alg`an kem ta`miyinlengen shan`araqlar sani` 22 mi`n`nan 165,4 mi`n`g`a yamasa 25,2 % ke azayg`an. Basqasha aytqanda, bul da`wirde ja`mi shan`araqlar sani`na sali`sti`rg`anda materialli`q ja`rdem alg`an shan`araqlar u`lesi 3,3 % ten 2,4 % ke kemeygen. Bul da`wirde belgilengen materialli`q ja`rdemnin` ayli`q mug`dari` 12 mi`n` swmnan 93,2 mi`n` swmg`a shekem yamasa 7,76 yese ko`beygen.

Respublikami`zda a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an social-ekonomikali`q bag`darlang`an bazar qatnasi`qlari`nan ku`tilgen tiykarg`i` maqsetlerdin` biri milliy u`rip-a`detler, demografik jag`daylar ha`m turmi`si`n yesapqa alg`an tu`rde isenimli ha`m na`tiyjeli socialli`q qorg`aw sistemasi`n islep shi`g`i`w ha`m

a`melge asi`ri`w arqali` xali`qti`n` turmi`s da`rejesin ko`teriwden ibarat. Sol ta`repten-de xali`qti` ku`shli socialli`q qorg`aw Respublikami`zdi`n` bazar qatnasi`qlari`na wo`tiwinin` a`hmiyetli bes principinin` biri si`pati`nda belgilep ali`ng`an.

Socialli`q qorg`aw adamzat rawajlani`wi`ni`n` barli`q etaplari` ushi`n wo`zine say qa`siyet boli`p, ja`miyet rawajlani`wi`ni`n` tu`rli etaplari`nda tu`rli socialli`q qorg`aw formalari` tu`rli mazmunga`a iye bolg`an. Bazar ekonomikasi` jag`dayi`nda bolsa socialli`q qorg`awdi`n` ma`nisi wog`ada ko`terildi ha`m woni` a`melge asi`ri`w ma`mleket siyasati`ni`n` aji`ralmas bo`legine aylandi`. Bazar qatnasi`qlari` ja`miyet rawajlani`wi`ni`n` aldi`n`g`i`, joqari` texnologiya menen qurallang`an, insan huqi`qlari`n qorg`aw obektiv za`ru`rlik boli`p turg`an bir waqi`tta socialli`q qorg`awga` ja`miyet ag`zalari`ni`n` barli`q qatlamlari` birdey da`rejede mu`ta`j.

Bazar qatnasi`qlari`na wo`tiwdin` basi`nan baslap O`zbekistan Respublikasi` hukimeti pu`tkil hali`qti` socialli`q qorg`aw strategiyasi`n tan`ladi`. Bunday strategiyaga` a`mel yetip, hukimet jag`daydi` qadag`alaw ha`m socialli`q salani` bekkemlew boyi`nsha za`ru`r ila`jlardi` islep shi`qti`. Bunday ila`jlar respublikami`z halqi`ni`n` turmi`s da`rejesin keskin to`menlep ketiwinin` aldi`n ali`wda a`hmiyetli rol woynaydi`.

Sog`an qaramastan du`nyani`n` barli`q ma`mleketlaridegi si`yaqli` O`zbekistanda da kem ta`miyinlengenlik mashqalasi` turadi`. Kem ta`miyinlengenlik penen baylani`sli` mashqalalar, sonday aq, wolardi`n` belgili wo`lshewleri menen de belgilenedi. Bul ko`rsetkishler xali`qti`n` da`ramati` ha`m tuti`ni`w wortali`g`i` menen belgilenip qalmay, wo`z ishine turmi`s wo`zgesheliklerin, xali`qti`n` ma`deniy-ag`arti`wshi`li`q da`rejesi, salamatli`g`i`, demografiyali`q ha`m ekologiyali`q jag`daydi` qamrap aladi`. Da`ramatlarga` qaray kem ta`miyinlengenlikni` ani`qlaw jasawdi`n` minimal da`rejesin ko`rsetiwshi shegara qabi`llang`an.

Wo`tiw da`wiri ekonomikasi`nda bolg`an dunyani`n` ko`plegen ma`mleketleri ushi`n kem ta`miyinlengenliktin` wo`zine say a`hmiyetleri bar. Qa`liplesiw modelleri, urbanizaciya, miynet bazari` ha`m demografiyali`q rawajlani`w wo`zgesheliklari, tariyxi`y-ma`deniy wo`zine say parqlarga` qaramay, bunday

ma'mleketler ushi'n kem ta'miyinlengenliktin` payda boli'w sebepleri bir tu'rde boli'p keledi. Izertlewler na'tiyjelerine qaray wo'tiw da'wiri ekonomikasi'nda bolg'an ma'mleketlerde kem ta'miyinlengenliktin` payda boli'wi'na ta'sir yetiwshi tiykarg'i` faktorlar to'mendegilardan ibarat:

1. Hali`qti'n` real da`ramatlari`:

- da`ramatlar boyi'nsha ani`q sali`q siyasati'n ju`rgiziw arqali` finans-kredit ha'm byudjet zapaslari'n sheklewge tiykarlang'an makroekonomikali`q siyasat ila`jlari` tiykari`nda;

- tovarlar ha'm xi`zmetler bahasi` ha'mde jumi'sshi` ku'shi bahalari'n wo'lshewdegi ten` salmaqli` bolmawi`;

- a`meldegi socialli`q qorg`aw sistemasi` na'tiyjeliginin` to`menligi na'tiyjesinde qi`sqaradi`.

2. Miynet bazari`nda talap ha'm usi`ni's wortasi`ndag'i` ten` salmaqsi`zli`q, arti`qsha jumi'sshi` ku'shi mashqalasi` ha'mde miynet wo'nimdarli`g'i` ha'm konkurenciyag'a shi`damli`li`qti` asi`ri`w maqsetinde wo`ndiris shi`g'i`nlari'n kemeytiw na'tiyjesinde jumi'sshi`lar sani'n qi`sqarti`ri`w za`ru`rligi.

3. Aymaqlar arali`q qatlamlarg'a bo`liw mashqalasi` ha'm aymaqlardi'n` socialli`q-ekonomikali`q rawajlani`wi`ndag'i` ten` salmaqsi`zli`qti'n` wo'siw tendenciyasi`.

4. Hali`qti'n` ayi`ri`m qatlamlari`ni'n` bilimlendiriw ha'm den sawli`qti` saqlaw si`yaqli` xi`zmetler sistemasi` imkaniyatlarin`nan toli`g'i` menen paydalana almawi`.

Usi`nday mashqalalardi` saplasti`ri`w ushi'n wo'tiw da'wiri ekonomikasi`ndag'i` ma'mleketlerde hali`qti'n` pa`rawanli`g'i`n, sonday aq kem ta'miyinlengen qatlamni'n` ekonomikani'n` bir qa`lipte wo'siwine yerisiwi, na'tiyjeli basqari`w ha'm huqi`qi`y reformalar, wo'nimli socialli`q siyasat ju`rgiziw hamde aymaqlar rawaji`ni'n` socialli`q faktorlari'n ku'sheytiw arqali`, wo'simge yerisiw jollari` ko`rip shi`g'i`lg'an kem ta'miyinlengenlikti qi`sqarti`w strategiyasi` islep shi`g'i`lg'an boli`wi` kerek.

Bul bag`darda O`zbekistanda ali`p bari`li`p ati`rg`an siyasat awi`llarda jumi`s wori`nlari'n jarati`wdi'n` kompleks programmasi`, kadrlar tayarlaw milliy dasturi, den sawli`qti` saqlawdi` reformalasti`ri`w programmasi`, hali`qti` taza suw menen

ha`m gaz benen ta`miyinlew programmasi`, turaq-jay ha`m kommunal xi`zmetlerdi reformalasti`ri`w programmasi` ha`m basqa usi`g`an uqsas socialli`q programmalar sistemasi` arqali` wo`z na`tiyjesin tapqan.

Xali`qti`n` ma`mleket ta`repien socialli`q qollap-quwatlani`wi` tiykarg`i` u`sh bag`darda ali`p bari`lmaqta:

a) turg`i`nlar ha`m shan`araqlarg`a tuwri`dan-tuwri` naq pul ham finansli`q ma`mleket transfertlerinin` beriliwi;

b) maqsetli socialli`q to`lemler ha`m jen`illikler;

v) qaplani`wshi` jen`illikler ha`m to`lemler.

Ha`zirgi ku`nde ma`mleket ta`repien ko`rsetilip ati`rg`an socialli`q ja`rdem ila`jlari` derlik barli`q mu`ta`jlerdi qamrab ali`ng`an ha`m bul boyi`nsha ni`zamshi`li`q ta`repien 130 tu`rdegi ja`rdem puli` ha`m jen`illikler ko`rip shi`g`i`lg`an. Uli`wma alg`anda, respublika boyi`nsha tikkeley ha`r qi`yli` ma`mleket ja`rdemi boyi`nsha 5,1 million shan`araqtan 2,2 millioni` (43%) qamrab ali`ng`an. Socialli`q maqsetlerge ma`mleket qa`rejetinin` joqari`li`g`i` ha`m ma`mleket byudjetine awi`rli`q hali`qti` socialli`q qorg`aw ila`jlari` na`tiyjeligin ha`m maqsetliligin ku`sheytiriwdi talap yetedi.

2-BAP. XALQTI`N` TURMI`S DA`REJESIN JAQSI`LAW JOLLARI` HA`M WONI` U`YRENIWDIN` STATISTIKALI`Q USI`LLARI`

2.1. Xali`q turmi`s da`rejesin jaqsi`lawdi`n` huqi`qi`y tiykarlari` ha`m si`rt yel ta`jriybeleri

Ma`mleketimiz insan ma`pleri, huquq ha`m yerkinliklari joqari` qa`diryat bolg`an socialli`q bag`darlang`an bazar ekonomikasi`na tiykarlang`an huquqi`y demokratiyali`q ma`mleket ha`m puqarali`q ja`miyet quri`w joli`nan rawajlani`p barmaqta. Ekonomikami`zdi`n` tu`rli taraw ha`m tarmaqlari` wortasi`ndag`i` sa`ykesliktin` ku`sheyiwi ha`m de isenimli wo`siw jag`daylari`ni`n` ta`miyinleniwi na`tiyjesinde xali`q da`ramatlari`, turmi`s da`rejesinin` sezilerli da`rejede wo`siwi yerten`gi ku`nge bolg`an isenimizdin` kem-kemnen bekkemlenip bari`wi`na jol ashpaqta.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin jaqsi`law ja`miyettin` socialli`q-ekonomikali`q rawajlani`wi`ni`n` yen` a`hmiyetli sha`rtlerinen biri boli`p yesaplanadi` ha`m bul ekonomikada ayri`qsha a`hmiyetke iye. O`zbekistanda xali`qti`n` turmi`s da`rejesin artti`ri`w ha`m wolardi` jumi`s penen ta`miyinlewdi ja`ne de jaqsi`lawdi`n` yen` a`hmiyetli bag`dari` si`pati`nda kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik, xi`zmet ko`rsetiw ha`m wo`nermentshilik tarawlari`n qollap-quwatlaw ha`m rawajlandi`ri`wdi` xoshametlew, islep shi`g`ari`w ha`m ja`miyetlik infrastrukturani` ja`ne de rawajlandi`ri`w boyi`nsha ken` ko`lemli isler a`melge asi`ri`lmaqta.

Ma`mleketimizdin` social-ekonomikali`q rawajlani`wi`nda qolg`a kirgizip ati`rg`an joqari` na`tiyjeler, yen` aldi` menen, jan`adan-jan` zamanago`y tarmaq ha`m islep shi`g`ari`w quwatlari`ni`n` jolg`a qoyi`li`wi`, buni`n` na`tiyjesinde ma`mleketimiz ekonomikali`q iskerliginin` sezilerli da`rejede arti`p barati`rg`ani`, islep shi`g`ari`li`p ati`rg`an wo`nim ha`m ko`rsteilip ati`rg`an xi`zmet tu`rlerinin` ko`beyip, sapasi`ni`n` tu`pten jaqsi`lani`p bari`wi`, bir so`z benen aytqanda, ekonomikami`zdi`n` jan`asha mazmun ha`m ma`nis payda yetip bari`wi`nda g`a`rezsiz rawajlani`w joli`ni`n` tuwri` tan`lang`ani`, a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an ekonomikali`q siyosat strategiyasi`ni`n` ha`r ta`repleme puqta tiykarlang`an ha`m de xalqi`mi`zdi`n` pida`kerlik miyneti a`hmiyetli ha`m tiykarg`i` faktor boli`p xi`zmet yetpekte. Bul faktorlardi`n` tiykarg`i` maqseti – jurt ti`ni`shli`g`i` ha`m rawajlani`wi`, xalqi`mi`z abadanshi`li`g`i` joli`nda ja`miyetimizdin` ba`rqulla birge

islesip kiyati`rg`ani` ju`da` quramali` rawajlani`w joli`n basi`p wo`tiwde awi`r si`nawlardan tabi`sli` wo`tiwine imkan jaratti`.

Ilimiy ta`repten socialli`q qorg`aw sistemasi`n analizleytug`i`n bolsaq princip ha`m usi`llari`n wo`z ishine alg`an socialli`q qorg`aw sistemasi`ni`n huqi`qi`y tiykarlari` boli`p to`mendegiler yesaplanadi`:

- insan huqi`qlari`n qorg`aw menen baylani`sli` xali`q arali`q aktler;
- respublika konstitutciyasi`;
- puxarali`q haqqi`ndag`i` ni`zam;
- pensiya ta`miynati` haqqi`ndag`i` ni`zam, yen` az da`rejedegi tuti`ni`w korzinasi` haqqi`ndag`i` ni`zam;

Respublika Prezidenti ha`m Ministrler Kabineti ta`repinen xali`q qatlamlari`n socialli`q jaqtan qorg`awg`a qarati`lg`an qosi`msha ilajlardi` a`melge asi`ri`w boyi`nsha yuridikalik`q ku`shke iye ni`zamlar qabi`l yetiliwi mu`mkin. Joqari`da ko`rsetilgen huqi`qi`y hu`jjetler xali`qti` socialli`q-qorg`aw boyi`nsha uli`wma siyasat ju`rgiziw, ila`jlar islewge xi`zmet yetedi.

Ha`r bir ma`mlekette a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an socialli`q jaqtan qorg`aw sistemasi` usi` ma`mlekettin` wo`zine ta`n ekonomikalik`q awhali`nan kelip shi`g`i`p belgili principler tiykari`nda a`melge asi`ri`ladi`. To`mende socialli`q jaqtan qorg`awdi`n, maqset ha`m usi`llari` ko`rstip wo`temiz:

Indeks usi`li`. Du`nyada yen` ko`p tarqalg`an usi`l boli`p, bunda ha`r bir ma`mlekette bul usi`ldi`n` wo`zine ta`n qa`siyetleri islep shi`g`i`lg`an ha`m ma`lim tu`rdegi azi`q—awqat, xi`zmet tu`rleri bahasi`, wo`zgerip bari`wi` menen jumi`s haqi`, pensiya ha`m basqa pul da`ramatlari` say tu`rde toli`g`i` menen yamasa bir bo`legi indeksaciya yetiledi.

Kompensaciya usi`li`. Rawajlang`an yellerde bul usi`l derlik paydalani`lmaydi`. Sovetler Soyuzi` tarqalg`annan keyin payda bolg`an ma`mleketlerde qollani`li`wda. Bul ishki bazardi` qorg`aw maqsetinde wo`nim ha`m tovarlardi`n` bahasi` ma`mleket ta`repinen ko`terip qoyi`ladi` ha`m xali`qti`n` bul ilajdan ko`retug`i`n` materialli`q zi`yanni`n` bir bo`legi ma`mleket byudjeti yamasa ka`rxanalar yesabi`nan tolti`ri`ladi`.

Kepillengen ta`miynat usi`li`. Respublikada 1991 — 1994 ji`llarda bul

usi'ldan ken' paydalani'ladi' ha'm bazar ekonomikasi'na wo'tiw bari'si'nda qolayli' usi'l boli'p yesaplandi'. Bunda xali'q yen' za'ru'rli tuti'ni'w tovarlari' menen ma'lim bir norma ha'm bahalarda ta'miynlenedi.

Transfer usi'li'. Xali'qti' socialli'q jaqtan qorg'awdag'i perspektivali'q usi'llardi'n' biri boli'p yesapalanadi'. Bizin' pikirimizshe usi' usi'ldan ken' tu'rde paydalni'w kerek, sebebi tikkeley socialli'q jaqtan qorg'aw usi' qorg'awg'a mu'taj shan'araq yamasa xali'q toparlari'na ko'rsetiliwi tiyis.

Finans kredit usi'li'. Xali'qti' socialli'q jaqtan qorg'awdi'n' bul usi'li' transfer usi'li'ni'n' dawami' boli'p ma'mleket ta'repinen xali'qti'n' mayi'p, kem da'ramatli' ha'm basqa socialli'q jaqtan qorg'ali'wg'a mu'taj qatlamlari'na finansli'q jaqtan kredit programmalari' menen qosi'msha jen'illikler beriw yesaplanadi'. Kredit jen'illikleri sali'q stavkalari'n belgilewde kredit beriwde, tu'rli xi'zmet ta'miynat to'lemlerin belgilewde ko'rinedi.

Subvenciya usi'li'. Bul usi'l, ko'p ma'mleketlerde ken' qollani'latug'in usi'l yesaplanip ekonomikali'q ha'm ekologiyali'q jag'daylari' awir ha'm ta'biyg'i'y apatshi'li'q ta'sirinde zi'yanlang'an xali'qlardi' socialli'q jaqtan qorg'aw maqsetinde ma'mleket ta'repinen arnawli' qarji'lar ajirati'ladi'.

Qayi'rqomshi'li'q usi'li'. Socialli'q qorg'awg'a mu'taj xali'q qatlamlari'na ja'rdem beriw ushi'n arnawli' qayi'rqomshi'li'q fondlari', uyi'mlari' ta'repinen a'melge asiri'latug'in ilajlar ji'ynagi'.

Arnawli' socialli'q qorg'aw punktlerin sho'lkemlestiriw usi'li'. Bul usi'l ko'p ma'mleketlerde si'nali'p a'melde qollani'li'p kiyati'r. Bunda socialli'q qorg'awg'a mu'taj xali'q ushi'n arnawli' punktler sho'lkemlestiriledi. Ko'rsetilgen xi'zmet qa'rejetleri toli'gi' menen yamasa bir bo'legi ma'mleket ta'repinen to'lenedi.

Ekonomikasi' rawajlang'an yamasa yendi rawajlani'p atir'gan atir'gan ma'mleketler tariyx'i'y ta'jiriybesin u'yreniw, bul ma'mleketlerdin' socialli'q qorg'aw sistemasi'n analizlew ha'm tiyisli juwmaqlar shi'g'ari'w O'zbekistan Respublikasi'nda socialli'q qorg'aw ilajlari'n islep shi'gi'w ha'm woni' jetilistiriwde a'hmiyetli wori'n iyeleydi

dep woylaymi'z.

Xali'qti' socialli'q jaqtan qorg'aw boyi'nsha bir qatar ma'mleketler ta'jiriybesin u'yreniw na'tiyjesinde, bul ma'mleketlerde usi' sistemani'n tu'rli bag'darlari' boyi'nsha arnawli' ni'zam aktleri qabi'l yetilgen boli'p, bul ni'zamlardi'n' a'melge asi'ri'li'wi' taraw ka'siplik awqamlari' ta'repinen tekserilip turi'ladi' degen juwmaqqa kelemiz. Aytarli'qtay barli'q ma'mleketlerde jumi'sqa qabi'l yetiw processi ka'rxana iyesi menen jallanba jumi'sshi' arasi'nda jallaw sha'rtnamasi'n du'ziw menen baslanadi'. Sha'rtnamani' du'ziw processinde ka'siplik awqam sho'lkem wa'kili qatnasi'p, wonda is haqi' da'rejesi, dem ali'w mu'ddetleri, belgilengen ha'r tu'rli jen'illikler, shan'araq yamasa balalarg'a beriletug'i'n jen'ilikler, pensiya ta'miynati' si'yaqli' ma'seleler wo'z ko'rinisin tabadi'.

Mi'sali', Yaponiyada usi' waqi'tqa deyin is haqi' da'rejesi jumi'sshi'ni' bir wori'nda uzaq mu'ddette islewin xoshametlew maqsetinde jumi's shtati' arti'p bari'w menen proporcional tu'rde is haqi' stavkalari' da ko'terilip bari'ladi'. Yaponiyani'n' miynet Ministrligi kekse jastag'i' jumi'sshi'larg'a belgili bir subsidiyalar beriliwin tekserip baradi', jas jumi'sshi'lardi'n' ta'jiriybesin asi'ri'w maqsetinde arnawli' kurslar sho'lemlestiredi.

Bir qatar rawajlang'an ma'mleketlerde jumi'ssi'zli'q da'rejesin kemeytiw maqsetinde smena ha'm jumi's uzi'nli'g'i'n kemeytiw boyi'nsha aranawli' ma'mleket da'stu'rleri islep shi'g'i'lg'an. Ma'selen, Kanadada bul da'stu'r □Hayallardi' wo'ndiriske sali'p ko'riw boyi'nsha kompleks ilajlar□ Franciyada – □Jumi'stan bosatpasli'qti' modernizaciya yetiw da'stu'ri□ Shveciyada – □Jumi's penen ba'nt boli'wdi' qorg'aw da'stu'ri□ dep ju'rgiziledi.

Shet ma'mleketlerde jumi's ku'shinen na'tiyjeli paydalani'wdi'n' a'hmiyetli bir bag'dari' boli'p, jumi's ku'nin qi'sqarti'w ha'm u'ylerde jumi's worni' sho'lkemlestiriw yesaplanadi'. Ma'selen 14 mln. xi'zmetshi qi'sqarti'lg'an jumi's ku'ni yamasa ha'ptesinen paydalanadi' ha'm wolar jumi's worni'n wo'z u'ylerinde sho'lkemlestirgen, 5 mln. adam u'yde islep, jumi's wori'nlari'nan ka'rxana basli'qlari' menen

telekommunikaciya ja'rdeminde baylani'sti' saqlap turadi'. Qi'sqarti'lg'an jumi's ku'nlerin sho'lkemlestiriw a'sirese O'zbekistan sharayati'nda qol kelgen bolar yedi, sebebi ju'da' ko'p hayallardi'n' qa'lewi wo'ndiriste ba'nt boli'w menen birge shan'araq jumi'slari'n da wo'z waqti'nda wori'nlaw yesaplanadi'.

Jumi'ssi'zlar sani'n kemeytiw ha'm miynet resurslari'nan na'tiyjeli paydalani'w maqsetinde Vetnam, Pakistan, Turkiya si'yaqli' miynet resurslari' tez wo'sip barati'rg'an bir qatar ma'mleketlerde jumi's ku'shin jallap, shet ma'mleketlerge uzaq mu'ddetli sha'rtname arqali' jo'neltiw menen arnawli' sho'lkemler shug'i'llanadi'.

Bul bir ta'repten, ma'mlekette miynet resurslari'nan paydalani'w ha'm jumi'ssi'zli'qti' saplasti'ri'w menen baylani'sli' mashqalalar sheshilse, yekinshi ta'repten, jumi's ku'nin eksport qi'li'w ma'mleket byudjetine qosi'msha valyuta tu'simlari tu'siw deregi yesaplanadi'. Bir g'ana Pakistan boyi'nsha ji'li'na wortasha 1,5 million adam shet yellerde miynet yetedi. Malayziyada bolsa, sha'rtname arqali' 88 mi'n'nan arti'q shet yellikler miynet yetedi. Miynet resurslari'nan paydalani'wdi'n' bunday sho'lkemlestiriliwi O'zbekistan, a'sirese woni'n' awi'lli'q wori'nlarini ushi'n ju'da' a'hmiyetli boli'wi mu'mkin. Tek bul process duri's sho'lkemlestiriliwi, uzaq mu'ddetli sha'rtnamalardi' itibarg'a ali'p ta'jiriybeli kadrlar tayarlaw, wolardi' qayta woqi'ti'wdi' duri's jolg'a qoyi'w kerek boladi'. Mashqalag'a bunday jantasi'w miynet resurslari' tez wo'sip kiyati'rg'an Respublikami'zda bir qatar mashqalalardi' na'tiyjeli sheshiw imkaniyati'n beriwi mu'mkin. Respublikami'z miynet resurslari'nan sha'rtname tiykari'nda buri'ng'i' awqamlas ma'mleketlerdin' wo'ndiris obektlerinde paydalani'wdi' sho'lkemlestiriw maqsetke muwapi'q.

Jumi'ssi'zlardi' socialli'q qorg'awdi'n' ken' tarqalg'an usi'llari'ni'n' biri wolarg'a jumi'ssi'zli'q napaqalari'n to'lew boli'p yesaplanadi'. Bul ha'r ma'mlekette ha'r qi'yli' sheshilgen. Ma'selen, Vengriyada jumi'ssi'zlarg'a 3 ay dawami'nda is haqi'ni'n' 75% i, keyin — 60% mug'darda napaqa to'lenedi. Pensiya jasi'na jetpegen, biraq jasi' usi' jasqa jaqi'n boli'p, jumi's penen ta'miyinlenbegenlerge pensiyag'a

mu`ddetinen aldi`n shi`g`i`w huqi`qi` beriledi. Polshada usi` maqsetlerde arnawli` fond qa`nigelerdi aktivlestiriw ma`mleket fondi` sho`lkemlestirilgen boli`p, bul fondqa finans ka`rxanalari`ni`n` qamsi`zlandi`ri`w to`lemnerinen kelip tu`sedi. Fond qa`rejetleri jumi`ssi`zli`q napaqalari`, qosi`msha jumi`s wori`nlari`n sho`lkemlestiriw, kadrlardi` qayta tayarlaw si`yaqli` maqsetlerde isletiledi.

Shet ma`mleketlerde xali`qti` socialli`q jaqtan qorg`aw a`hmiyetli bag`darlari`nan biri pensiya ta`miynati`, woni` indeksaciyalaw ha`m pensionerlerge qosi`msha jen`illikler belgilew boli`p yesaplanadi`. Pensiya ta`miynati`ni`n` tiykargi` ta`replerinen biri ma`mleket ka`rxanalari`nda ba`nt boli`wshi`li`q bolsa, jeke ka`rxanada miynet yetkenler ushi`n bolsa pensiya fondlari`na is haqi`ni`n` bir bo`limin turaqli` wo`tkizip turi`li`wi` yesaplanadi`. Inflyaciya da`rejesine qarap pensiya mug`dari` indeksaciyalani`p turi`ladi`, napaqa ali`wshi`lar ushi`n arnawli` azi`q – awqat ha`m kiyim – kenshek ta`miynati` sho`lkemlestiriledi.

Shveciya du`nyada xali`qti`n` socialli`q girewi yen` jaqsi` jolg`a qoyi`lg`an yen` aldi`n`g`i` ma`mleket boli`p yesaplanadi`. Socialli`q qorg`aw ushi`n sari`plani`p ati`rg`an qa`rejetler salmag`i` jalpi` ishki wo`nimnin` 42 % in quraydi`. Soni`n` ishinde, pensiya ta`miynati` u`lken 12 % ti, waqi`tsha islemegenlerge to`lenetug`i`n napaqalar – 11 % ti, 2 %ti mu`ta`j shan`araqlarg`a ja`rdem – 5 % ti, bilim ali`wg`a qa`rejetler – 7% ti quraydi`. Shveciyada sol na`rse maqtawg`a turarli`q, wol islewshi de, jumi`ssi`z da, u`y biykesi ha`m napaqashi`da awi`ri`w boli`p qalsa, qamsi`zlandi`ri`w fondi`nan paydalani`w huqi`qi`na iye. Wonnan 2 bag`dar boyi`nsha waqi`tsha kesellik sebepli jumi`s qa`biletin jog`altsa ha`m tu`rli medicinali`q xi`zmet ko`rsetiliwinde paydalani`wi` mu`mkin. Kesellik boyi`nsha napaqa is haqi`ni`n` 90 % in qurap, wonnan da`ramat sali`g`i` ali`nadi` ha`m pensiyag`a shi`g`i`wda itibarg`a ali`nadi`. Yeger awi`ri`w adam da`ri – da`rmaq isletse, woni`n` 50% i qamsi`zlandi`ri`w fondi`nan to`lenedi.

AQShta socialli`q qorg`aw sistemasi`ni`n` 3 tu`rli formasi` bar:

1.Ma`mleket socialli`q qamsi`zlandi`ri`wi`;

2. Ma'mleket ja'rdemi;

3. Jeke qamsi'zlandi'ri'w ha'm ja'rdem ko'rsetiw.

Ma'mleket socialli'q qamsi'zlandi'ri'wi' federal bazar boyi'nsha a'melge asi'ri'li'p — qariyalı'q napaqasi', bag'i'wshi'si'n jog'altqanlar napaqasi', mayi'pli'q napaqasi' ha'm de qariyalar ha'm mayi'plarg'a mediciali'q ja'rdem ko'rsetiwdi wo'z ishine aladi'. Waqi'tsha miynet qa'biletin jog'altqanlarga to'lemler, jaman ha'm awi'r sharayatta islep atirg'anlarga beriletug'in to'lemler shtatlar aldina ju'klengen. Bul sistemalardi'n joqari na'tiyjeliligini ma'mlekette migrantli'q 13,5 % bolgan jag'dayda napaqashi'lar wortasi'nda bul ko'rsetkish 13% yekenligini de bilse boladi'.

Ma'mleket ta'repinen xali'qqa ko'rsetiletug'in socialli'q ja'rdemdi 2 toparg'a bolip qarawg'a boladi':

1) Federal — shtatalardi'n socialli'q qorg'awg'a mu'taj xali'qqa beriletug'in pul to'lemleri boyi'nsha arnawli' da'stu'ri. Wonda jasi' u'lkeyip qartaygan, lekin ma'mleket napaqasi'n almaytug'in yamasa minimal jasaw da'rejesinen pa's napaqa alatug'in adamlarga, mayi'plarg'a, ko'zi a'zzilerge ha'm ko'p balali', kem da'ramatli' shan'araqlarg'a pul ja'rdemin beriw ko'zde tutilgan;

2) Natural formasi'ndagi' ja'rdem yag'ni'y, pulsi'z yamasa arzanlastiri'lgan bahalarda tovar jetkizip beriw, ma'mleket ta'repinen woqi'w, mediciali'q xi'zmet, turaq jay ha'm kommunal xi'zmet qa'rejetlerinin bo'leklep yamasa toli'gi' menen qaplani'wi'.

Xali'qti' socialli'q qorg'aw ilajlari' buri'ngi' awqamlas respublikalarda da ali'p bari'lmaqta. Wolardan tiykargi' bag'darlari' respublikami'zdag'i' si'yaqli' birinshi gezekte azi'q — awqat ta'miynati'n jaqsi'law, kem da'ramatli' shan'araqlar ha'm xali'q qatlamlari' da'ramati'n ma'lim da'rejede saqlawg'a qaratil'gan. Biraq is haqi' ha'm napaqalar mug'dari'ni'n toqtawsiz wo'sip bari'wi' menen xali'qti'n turmi's da'rejesin ko'teriw degen tu'sinik yemes.

Buri'ngi' awqamlas respublikami'zdag'i' teren' ekonomikalı'q krizis ha'm ishki turaqli'li'qtag'i' qi'yi'nshi'li'qlar xali'q turmi's da'rejesine sezilerli ta'sir yetpekte. Usi' ko'z — qarastan

respublikami`zda a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an ekonomikali`q siyosat ha`m socialli`q qorg`aw sistemasi` buri`ng`i` awqamlas ma`mleketler ishinde yen` na`tiyjelilerinen biri boli`p yesaplanadi`. Biraq xali`qti`n` socialli`q qorg`aw sistemasi` jan`a ekonomikali`q qatnasi`qlar ha`m jergilikli xali`qti`n` social – demografiyali`q wo`zgesheliklerin yesapqa alg`an jag`dayda bir qatar jetilistiriwdi ko`rsetedi. Wonda awqamlas respublikalar, rawajlang`an ma`mleketler tariyxı`y ta`jiriybesinen kritikali`q analiz ha`m juwmaqlar shi`g`ari`w arqali` paydalani`w mu`mkin.

2.2. Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` socialli`q jag`dayi`n u`yreniwdin` matematitkali`q-statistikali`q usi`llari`

Ha`r qanday demokratiyali`q ma`mleketin` rawajlani`wi`ni`n` tiykarg`i` maqseti – insan boli`p tabi`ladi`. Ja`miyettin` rawajlani`wi` bolsa, ma`mleketin` ekonomikali`q da`rejeliginin` u`lkenligi menen yemes, ba`lkim bunday da`rejelik ha`r bir insanni`n` jetilisiwi ha`m teren` rawajlani`wi`na qanshali`qli` bag`darlang`ani` menen de wo`lshenedi.

O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I. Karimov, wo`zinin` bayanati`nda «Yelimizde socialli`q salani` reformalaw bag`dari`nda a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an ilajlar sistemasi`nda awi`lli`q yelatli` punktlerdin` kelbetin tu`p-tiykari`nan wo`zgertiw, u`lgi joybarlar tiykari`nda jan`a turaq jaylar quri`w, awi`lda mazmun-ma`nisi boyi`nsha jan`a infrastrukturani` qa`liplestiriwdin` yesabi`nan awi`l xalqi`ni`n` turmi`si`n bunnan bi`lay da jaqsi`lawg`a ayri`qsha itibar qaratpaqtami`z. ... 2013-ji`lda awi`lli`q jerlerdegi 353 massivte 1 million 500 mi`n` kvadrat metr bolg`an 10 mi`n` i`qsham turaq ja quri`ldi`, bul ko`rsetkish 2012-ji`lg`a sali`sti`rg`anda 17 procentke ko`p. Usi` maqsetler ushi`n 650 million dollar mug`dari`nda qarji` qarati`ldi`<sup>3</sup>» - dep atap ko`rsetip wo`tkenindey, ma`mleketimizde

³ O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I. Karimovti`n` elimizdi 2013-ji`lda social-ekonomikali`q rawajlandi`ri`wdi`n` juwmaqlari` ha`m 2014-ji`lg`a mo`lsherlengen ekonomikali`q bag`darlamani`n` en` a`hmiyetli wazi`ypalari`na

insan ma'plerin qorg'awg'a arnalg'an wo'tken ji'llarda qabi'llang'an qararlar, programmalardi' a'melge asi'ri'wda den sawli'qti' saqlaw, bilimlendiriw, xali'qti' jumi's penen ta'miyinlew, isbilermenlikti ha'm jergilikli infrastrukturani rawajlandi'ri'w, qorshag'an wortali'qti' jaqsi'law, ta'biyat ha'm jer resurslari'nan paydalani'w wo'nimdarli'g'i' menen baylani'sli' ma'seleler yen' za'ru'rlı a'hmiyetke iye. Bulardi'n' barli'g'i' insanni'n' turmi'si'ni'n' jaqsi'lani'wi', woni'n' ma'deniy ha'm materialli'q talap-itiyajlari'n ta'miyinlew ushi'n ha'r ta'repleme qolayli' jag'daylar jarati'wg'a qarati'lg'an insan rawajlani'wi' koncepciyasi'na tikkeley sa'ykes ha'm muwapi'q boli'p tabi'ladi'.

Ekonomikali'q processlerdi waqi't wo'zgeriwi dawami'nda u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye. Sebebi barli'q ekonomikali'q processler ha'm ha'diyseler waqi't dawami'nda wo'zgeriwshen' boli'p keledi. Hali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishleri de waqi't dawami'nda wo'zgerip turadi'. Ayi'ri'm ko'rsetkishler mug'dar jag'i'nan wo'zgeredi (hali'qti'n' sani', da'ramatlar ko'lemi, tuti'ni'w tovarlari'ni'n' bahalari' ha'm basqalar), ayi'ri'mlari', sapa ta'repinen wo'zgeredi (medicina xi'zmetlerinin' jaqsi'lani'wi', ja'miyette ji'nayatshi'li'qti'n' pa'seyiwi ha'm basqalar). Hali'qti'n' turmi's da'rejesi processlerin ekonomikali'q-statistikali'q modeller arqali' u'yreniw na'tiyjesinde qanday da bir ko'rsetkishti'n' ha'zirgi jag'dayi' ha'm keleshektegi wo'zgeriwin ilimiy tiykarda analizlew ha'm boljaw mumkin boladi'.

Matematikali'q-statistikali'q modellestiriw usi'li' – bazar ekonomikasi' jag'dayi'nda hali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishleri ha'm wog'an ta'sir yetiwshi faktorlardı'n' analizi ha'mde wolardi' rejelestiriwdi jetilistiriwge qarati'lg'an ila'jlardi'n' biri boli'p tabi'ladi'.

Matematikali'q-statistikali'q usi'llar hali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishleri ha'm wolarg'a ta'sir yetiwshi faktorlar wortasi'ndag'i' baylani'slar wo'z a'hmiyetine qaray stoxastikali'q bolg'an tiykarg'a tayanadi'. Hali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishlerin statistikali'q modellestiriw wolardi'n' rawajlani'w processin u'yreniwde tiykarg'i' wori'n iyelleydi. Bunday modeller hali'qti'n' is-ha'reketi tendenciyalari' ha'm ni'zamshi'li'qlari'n ani'qlaw ushi'n sa'ykeslesken boli'p tabi'ladi'.

Ha`tteki yen` jetistirilgen statistikali`q modeller de hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ha`m woni`n` menen baylani`sli` processlerdin` barli`q baylani`sli`li`g`i`n` wo`z ishine toplawi` mu`mkin yemes. Sog`an qaray, usi`nday processlerdin` analizi ha`m matematikali`q-statistikali`q modellestiriwdi qollawda barli`q waqi`t ani`qsi`zli`q elementler boladi`. A`dette, matematikali`q-statistikali`q usi`llardi` qollawdi`n` wo`nimdarli`g`i`ni`n` tiykarg`i` sha`rtlerinen biri, woni`n` real ko`rinis ha`m processke sa`ykes keliwi yesaplanadi`.

Matematikali`q-statistikali`q usi`llardi`n` ani`qsi`zli`q elementleri bolmawi` sebepleri to`mendegi jag`daylarda boli`wi` mumkin:

1. Mag`li`wmatli` – mag`li`wmatti`n` qa`teligi, woni`n` ko`rsetkishleri, faktorlar ha`m obektler kompleksinin` ani`q yemesligi.
2. Strukturali` – ani`qlanbag`an ha`r qi`yli`li`qti`n` bar yekenligi.
3. Modelli – ko`rsetkishler ha`m faktlar wortasi`nda baylani`s formalari`nan nadurus paydalani`w.

Matematikali`q-statistikali`q izertlewlir ali`p bari`lg`anda, hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishleri ko`rinisindegi, materiallar ag`i`mi`ndag`i` mag`li`wmatlarga` dus kelemiz. Usi`nday ko`z qarastan, hali`qti`n` tuti`ni`wi`na – kiriw mag`li`wmatlari`n, shi`g`i`w mag`li`wmati`na wo`zgartirgish tu`rinde qaraladi`.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin wo`z ishine alg`an barli`q ko`rsetkishlerdi to`mendegi toparlarga` bo`liwge boladi`:

- kiriw mag`li`wmatlari` – hali`q da`ramatlari`ni`n` ko`lemi ha`m qurami`;
- tuti`ni`w processinde ha`r qi`yli` tovarlardan paydalani`w;
- shi`g`i`w mag`li`wmatlari` – paydalani`lg`an wo`nimler ha`m xi`zmetler qurami` ha`m a`melge asi`ri`lg`an qa`rejetler ko`lemi.

Bir ta`repten shi`g`i`w ko`rsetkishleri menen yekinshi ta`repten barli`q qalg`anlari` wortasi`nda kirgiziletug`i`n ko`rsetkishler ta`siri ha`mde shi`g`i`w mag`li`wmatlari`nda islep shi`g`ari`w itiyajlari` jag`daylari`n wo`z ishine alg`an qandayda bir ni`zamli` baylani`s bar. Bunday baylani`s modeline iye bolg`annan

keyin, ekonomikalıq xarakterdegi yesap-kitaplardı ali`p bari`w ha`mde shi`g`i`w mag`li`wmatlari`n basqari`w mumkin.

Matematikali`q-statistikali`q modellerdin` wazi`ypasi`nan a`melde xali`qti`n` turmi`s da`rejesin analizlewde paydalani`w kompleks tu`sinikke iye. Wol wo`zinde model du`ziwdin` funksional maqsetin, mo`lsherlengen hali`qti`n` toparlari`, wolardi`n` ha`r qi`yli` tovarlardi` paydalani`wi`, qa`rejetler qurami`ni`n` waqi`t arali`g`i`nda wo`zgeriwin wo`z ishine alg`an boli`wi` kerek. Joqari`dag`i` tu`sinik tiykari`nda model wazi`ypasi`nan paydalani`w modelden ani`q talaplar xarakteristikasi`n talap yetedi. Bunday xarakteristikalar turinde to`mendegilerdi ko`rsetiw mumkin:

- modellestiriwge arnalg`an ko`rsetkishler toplami`;
- modellestiriw ushi`n izertlewler ko`lemi ha`m obekttin` rawajlani`w da`rejesi;
- ekonomikalıq processler dinamikasi`ni`n` yesabat da`rejesi;
- wo`zgeriwshen` modellerdin` xarakteri ha`m toplami`;
- modeldin` uli`wmali`q da`rejesi.

Modellestirilip ati`rg`an ko`rsetkishler turi boyi`nsha resurslardi` wo`nimge aylanti`rg`i`sh intensiv ag`i`mlari` ko`rsetkishi modeli menen turli uli`wmali`q da`rejesin wo`zgartiriwdin` na`tiyjelik da`rejesi ko`rsetkishleri modelleri wortasi`ndag`i` parqti` aji`rata biliw kerek.

Izertlewler tiykari`nda, yeki tu`rdegi modellerdi ko`rsetiwge boladi`:

1. Xali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` uli`wma integral ko`rsetkishi.
2. Xali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` ayi`ri`m ko`rsetkishleri ha`m xali`qti`n` ayi`ri`m qatlamlari` boyi`nsha.

Birinshi tu`rdegi modeller respublikami`zdi`n` pu`tkil halqi`ni`n` turmi`s da`rejesin u`yreniwde paydalani`wg`a arnalg`an. Yekinshi tu`rdegi modeller bolsa, xali`qti`n` ayi`ri`m toparlari` boyi`nsha analiz ha`m qararlar qabi`llawg`a arnalg`an. Bunday bo`listiriwler obekt da`rejesin modellestiriw menen sa`ykes keledi.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` dinamikasi`n ko`rsetiw uqi`bi`na qaray statistikali`q ha`m dinamikali`q modeller bar boli`p, statikali`q modeller wo`zinde

waqi`tti`n` ayi`ri`m, belgilengen arali`g`i`n wo`z ishine aladi`. Dinamikali`q model waqi`tti`n` u`zliksiz arali`q sistemasi` jag`dayi`n ko`rsetedi.

Xali`qti`n` turmi`s da`rejesin u`yreniwshi modeller wo`zgeriwshen`ligine qaray, uli`wma ha`m jeke modellerge bo`linedi. Uli`wma model wo`lshenetug`i`n belgilerdin` barli`g`i`n ja`ne u`yrenilip ati`rg`an wo`ndiris processinin` bir ta`repin, mi`sali`, tuti`ni`wdi`n` bir bo`legin wo`z ishine aladi`.

Klassifikაციyalawdi`n` usi`nday tu`rine qaray xali`qti`n` turmi`s da`rejesin u`yreniwde qollani`latug`i`n modellerdi bir qatarli`, bag`anali` ha`m ko`p qatarli` bo`liniwi mumkin. Bag`anali`, ko`p qatarli` modeller tek qana ha`r qi`yli` da`rejedegi ekonomikali`q baylani`slardi` ko`rsetiw ushi`n du`zilmey, ba`lkim ha`r qi`yli` da`wirlerge tuwri` kelgen ko`rsetkishlerdi modellestiriw joli` menen ani`qlaw ushi`n da du`ziledi.

Modellerdin` du`zilisi boyi`nsha klassifikაციyalaw processi modeller ja`rdeminde ko`rsetiw ha`m da`slepki mag`li`wmatlardan paydalani`w xarakteri boyi`nsha klassifikაციyalawdan ibarat. Birinshi tu`rdegi belgi boyi`nsha yeki tu`rli statistikali`q modellerdi ko`rsetiw mumkin. Wolar boljawlardi` xarakterlew ha`m tu`sindiriw modelleri boli`p tabi`ladi`.

Xarakterlew modelleri – wo`zgeriwshen` wo`zara baylani`slardi` yen` jaqsi` xarakteristikalaytug`i`n regressiyalardi` telestiriw modeli boli`p yesaplanadi`. Bunday jag`daylarda modeller parametri mazmunli` mag`anag`a iye bolmaydi`. Usi`nday parametrlar mug`dari`n belgilewde approksimaciya, yag`ni`y xarakterlenip ati`rg`an wo`zgeriwshen` kiriw menen xarakterlenip ati`rg`an shi`g`i`w arasi`ndag`i` statistikali`q muwapi`qli`q turaqli`li`q wazi`ypalari` sheshiledi.

Ko`binese xarakterlew modellerin du`ziw waqti`nda hali`qti`n` turmi`s da`rejesi ko`rsetkishlerinin` aralas faktlari`nan paydalani`ladi`. Bunday jag`daylarda izertlewshilerdi da`lil turinde tan`lap ali`ng`an ko`rsetkishler funkciyalardi`n` wo`zgeriwine sebep bolg`an yamasa bolmag`anli`g`i` haqqi`ndag`i` statistikali`q da`liller qi`zi`qti`radi`. Tusindiriw – boljaw modelinin` ati`, woni`n` milliy ekonomikada qanday wori`n iyelewin ani`q tu`sindiredi. Wolar belgilengen faktlardi`n` kompleksi, gipotezalar wortasi`ndag`i` muwapi`qli`qti` ani`qlaydi`.

Bunday faktorlar da'llillerdi sali'sti'ri'w tiykari'nda prognozlasti'ri'li'p ati'rg'an ko'rsetkishtin' qa'liplesiw mexanizmin u'yreniw, yag'ni'y sanaat obekti rawajlani'wi'n ha'reketlendiriwshi ku'shlerdi ani'qlaw ma'selese turadi'.

Yekinshi belgi boyi'nsha modellerdi klassifikaciyalaw, ekonomikali'q ko'rsetkishler variaciyasi' boyi'nsha klassifikaciyalawg'a sa'ykes keledi.

Xali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishlerin u'yreniwdi u'sh tu'rli ma'selege bo'liwge boladi'. Bunday ma'selelerdi shegiwde statistikali'q modellestiriw usi'llari'nan paydalani'wg'a boladi'.

- 1) hali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishleri qurami'n u'yreniw;
- 2) hali'qti'n' turmi's da'rejesi dinamikasi'n u'yreniw;
- 3) hali'qti'n' turmi's da'rejesi ha'm wog'an ta'sir yetiwshi faktorlar wortasi'ndag'i' baylani'slardi' u'yreniw.

Xali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishleri wortasi'ndag'i' baylani'slari'n ko'rsetiwshi statistikali'q modellerdi du'ziw waqti'nda korrelyaciyali'q ha'm regressiyali'q analiz usi'llari'na u'lken itibar beriledi. Usi'nday usi'llar turli statistikali'q kriteriyalar ja'rdeminde u'yrenilip ati'rg'an ko'rsetkishke ha'r bir faktordi'n' ta'sir da'rejesin ani'qlaw ha'm bahalaw imkaniyati'n beredi. Yeger du'zilgen model real sistemani' tuwri' xarakterlense, woday jag'dayda wol bir ta'repten modellestirilip ati'rg'an obekt ko'rsetkishlerinin' mug'dar xarakteristikasi'n, wolardi'n' dinamikasi'ni'n' wo'zgeriwin ani'qlaydi', yekinshi ta'repten, processti maqsetke muwapi'q basqari'w imkani'n beredi. Yeger u'yrenilip ati'rg'an sistemani'n' xarakterlenip ati'rg'an jag'daylar faktori' topari'nan basqari'w faktorlari' aji'rati'lsa, usi' faktorlarga ta'sir yetiw processin basqari'w ha'm qoyi'lg'an maqsetke yerisiw boyi'nsha tiykarlang'an qararlar qabi'llaw imkani'n beredi.

Xali'qti'n' turmi's da'rejesi ko'rsetkishlerin modellestiriw ma'selese tek qana baylani's formalari'n ha'm woni'n' intensivligin ani'qlaw menen shegaralani'p qoymay, ba'lkim usi'nday baylani'slardi' payda yetetug'i'n faktorlardi'n' wornalasi'wi'n da boljaydi'. Bunday ma'selenin' sheshiliwi wo'lshep bolmaytug'i'n, yag'ni'y mug'darli' ko'rsetiwge bolmaytug'i'n ha'mde quram

korrelyatsiyaliq matricalar di u'yreniwge qaratilgan faktorlar ta'sirin bahalaw menen baylanisli boladi. Bunda soz faktorlar analizi, wonin ko'p wolshemli statistikaliq analiz bag'darlari ninn biri yekenligi ustinde barmaqta. Faktorlar analizi boyinsha uli wma izertlenbeytug'in faktorlardin bar bolgan belgileri arasin dagi korrelyatsiyaliq tusindiriw imkaniyati payda bolwi belgili.

Korrelyatsiyaliq matricalar quramin analizlewde yeki usil, yag'niy bas komponentler usil ha'm faktorlar analizi usili yen ko'p tarqalgan usil bolip yesaplanadi.

Korrelyatsiyaliq usil ja'rdeminde to'mendegi imkaniyatlar payda boladi:

- faktorlar wortasin dagi baylanislardin analitikaliq formalarin tabiw;
- baylanis ti'g'izligin, yag'niy u'yrenilip atirgan faktorlar variatsiyasi qay da'rejeda na'iiyjeli faktor variatsiyasi kelip shig'iwina ta'sir yetiwin aniqlaw.

Korrelyatsiyaliq analiz usilin teoriyaliq jaqtan qollaw sebepleri to'mendegilerden ibarat:

- izertlew na'tiyjeleri ku'tilmegen mug'darg'a iye bolip, normal bo'listiriw nizami menen kompleksten tanlap alingan;
- ayiri'm izertlewler stoxastikaliq tu'rde yerkin bolsa;
- faktorli belgi wo'zgeriwinde shartli dispersiyanin wo'zgermewi;
- faktordin belgili mug'darina na'tiyjeli belgini matematikaliq gu'zetiwlerge qaray parametrlar si'ziqli funkciya ko'rinishinde ko'riniwi mumkin.

Har bir belgi boyinsha komplekstin bir tipligi variatsiyalar koeffitsienti boyinsha bahalaniwi mumkin. Variatsiya koeffitsientleri mug'darin normal tu'rde bo'listirilgende, tenligi 33 % bolsa, belgilerdin bir tipliligi yamasa bir tipli yemesligi arasin dagi shegara yesaplanadi.

Berilgen belgi mag'li wmatlari boyinsha variatsiya koeffitsienti 33% ten aspasa, kompleks bir tipte boladi. Variatsiya koeffitsienti 33% ten asip ketken jag'daylarda, komplekske korrelyatsiyaliq analizdi qollaw mumkin bolgan bir tipli bo'limlerin aji'ratiw kerek.

Korrelyatsiyaliq modeldi du'ziw to'mendegi basqi'shlardan ibarat:

- ma`selenin` qoyi`li`wi` ha`m statistikali`q ko`rsetkishlerdi isbatlaw;
- statistikali`q mag`li`wmatlardi` toplaw ha`m wolardi` qayta islew;
- jupli` baylani`slardi` u`yreniw;
- baylani`s formalardi` tan`law ha`m regressiya ten`lemeleri parametrlerin ani`qlaw;
- ma`seleni sheshiw na`tiyjelerin statistikali`q bahalaw ha`m modeldin` ekonomikali`q ma`nisi.

Korrelyaciya`li`q model du`ziwdin` birinshi basqi`shi`nda tekseriw maqseti qaliplesedi, na`tiyjeli ha`m faktorli` belgiler tan`lanadi`, da`slepki mag`li`wmatti` ali`w usi`li` haqqi`ndag`i` ma`sele sheshiledi ha`m t.b.

A`meliyatta faktorlardi` aji`rati`w yeki basqi`shti` tan`law ja`rdeminde a`melge asi`ri`ladi`. Tan`lawdi`n` birinshi basqi`shi`nda u`yrenilip ati`rg`an ha`diyseler menen logikali`q baylang`an faktorlar tan`lap ali`ndi`. Wekinshi basqi`shta bolsa arnawli` mug`darli` analizlew joli` menen usi`nday faktorlar arasi`nan modelge kirgiziw ushi`n tiykarg`i` faktorlar tan`lap ali`nadi`.

Ko`p faktorli` modellerdi du`ziwde u`yrenilip ati`rg`an ko`rsetkishler wortasi`ndag`i` ani`q baylani`slardi` ani`qlaw ha`mde baylani`sti`n` yen` qolayformalari`n ko`rsetiw imkaniyatini` beretug`i`n jupli` ni`zamshi`li`qlar analizi a`hmiyetli basqi`sh yesaplanadi`.

Korrelyaciya`li`q ha`m regressiya`li`q analiz usi`llari` jeke ha`m ko`pliktegi baylani`slardi` bahalaw, mug`dar ha`m sapa wortasi`ndag`i` korrelyaciya, si`zi`qli` ha`m si`zi`qsi`z baylani`slar si`yaqli` ma`selelerdi wo`z ishine alg`an. Usi`nday teoriya tiykari`nda zamanago`y ko`p wo`lshemli statistikali`q analiz usi`li`, soni`n` menen birge, ko`p wo`lshemli faktorlar regressiya usi`li` si`yaqli`, ha`r qi`yli` usi`llar rawajlanbaqta.

Analitikali`q ha`m sintetikalı`q wo`zgeshelikler, a`melde shegaralanbag`an tan`lamalar ko`lemi boyi`nsha faktorlardi`n` u`lken sani`n yesapqa ali`w, mag`li`wmatlardi` standart jag`dayda ko`rip biliw imkaniyatları` korrelyaciya`li`q ha`m regressiya`li`q analiz usi`li`ni`n` a`hmiyetli ta`repleri boli`p yesaplanadi`.

Matematikali`q statistikani`n` tiykarg`i` ma`selelerinen biri – u`yrenip ati`rg`an ha`diysenin` ma`ka`nda wo`zgeriw ha`m rawajlani`w processin izertlewde waqi`tli` qatarlardi` du`ziw ha`m analizlew joli` menen sheshiledi.

Ko'plegen ekonomikaliq izertlewlerde, ayniqsa waqitli qatarlardi analizlew processinde shegaralani p tanlaw boyi nsha aniqliqlardi qayta islewge tuwri keledi. Bunday jagdayda tajiriybeler toparin tu'sindiriw ushin islengen har bir uriniwlar, rasmiy ham subektiv boladi. Sonliqtan da ko'nlegen jagdaylarda hadiysenin qandayda bir tarepin itimalli tu'sindiriw imkaniyatini aniqlaw qiyn. Ekonomikaliq waqitli qatar pariqlaniwshi ahmiyetlerin to'mendegishe ko'rsetiwge boladi:

- berilgen jagdayda izertleniw processin qayta gu'zetiw mumkin yemes;
- izertlenip atirgan qatarlar, qadag'alani p atirgan tanlama ko'lemine qaray juda shegaralang'an boladi.

Statistikaliq juwmaqlar bahalawdi tanlawga yamasa qorip shig'ili p atirgan uli wma model wortali g'inda aldinnan uyrenilgen teoriyaliq kriteriya ahmiyetine tiykarlang'an boladi. Keleshektin waqitli qatarlari isenimlilik da'rejesine qaray yesapli, uli wma tu'sinikke qaray itimalli ham qi'yali'y boli p bo'linedi. Sirg'aniwshi wortasha usil wortasha qi'ymatti aniqlaw waqti nda tosattan shetleniwlerinin wo'siw jagdayi na tiykarlanadi. Wortasha faktli qi'ymatlar qatarlari dinamikasi tegislenip atirgan waqitta sirg'aniwdi n wortasha tochka dawirin ko'rsetetug'in wortasha qi'ymatlar menen almastiri ladi. Wortasha sirg'aniwshi usildi n yeki modifikaciyasi nan yag'ni y a'piwayi ham awirli q tegislewinen paydalani ladi.

A'piwayi ten'lestiriw wortali qtag'i p uzi nli qtag'i waqit ushin a'piwayi worta arifmetikaliq yesaplawdan du'zilgen jan'a qatarlar du'ziwge tiykarlanadi:

$$y_k = \frac{\sum_{t=k}^{p+k} y}{p} \quad (k=1, 2, \dots, N-p+1), \quad (1)$$

bunda, p – ten'lestiriw dawiri uzi nli g'i waqitli qatarlar xarakterine baylani sli boladi; k – wortasha qi'ymatti n ta'rtip nomeri.

Birinshi $2p+1$ qatarlar dinamikasi n ali p qoreyik (p a'dette 1 yaki 2 ge ten). Tendenciyalar funkciyasi turinde:

$$y_t = \sum_{i=0}^k a_i t^i \quad (2)$$

(2) toliq da'rejesin alami z. Woni n parametrleri

$$a_0 \sum_{-p+1}^{p+1} t^i + a_1 \sum_{-p+1}^{p+1} t^{i+1} + \dots + a_k \sum_{-p+1}^{p+1} t^{i+k} = \sum_{-p+1}^{p+1} y_i t^i \quad (3)$$

Ten'lemesi ja'rdeminde yen' kishi kvadratlar usi'li' menen ani'qlanadi'.

Polinomni'n' wortasha da'rejesi $p+1$ tochkasi'na wornalasqan. a_0 g'a qaray ten'lemen sheshiw arqali'

$$a_0 = b_1 y_1 + b_2 y_2 + \dots + b_{2p+1} y_{2p+1} \quad (4)$$

payda yetemiz. Bundag'i' b_1 qi'ymati' p ha'm k a'hmiyetine baylani'sli' boladi'. Payda bolg'an ten'leme (4) birinshilerden $2p+1$ qatarlar dinamikasi' qi'ymati'ni'n' awi'rli'g'i' wortasha qi'ymat arifmetikasi' boli'p yesaplanadi'.

Yen' kishi kvadratlar usi'li'ni'n' a'hmiyeti, woni'n' na'tiyjesinde izlenip ati'rg'an ten'lemeler tendenciyasi'ni'n' usi'nday parametrleri payda boli'wi'nan ibarat boli'p, bunday jag'daylarda,

$$\sum_{i=1}^n \Phi_i - f \rightarrow \min \quad (5)$$

funkciya minimumg'a aylanadi'.

Ekonomikali'q qatarlar dinamikasi' tendenciyasi'n ani'qlaw waqti'nda ko'pshilik jag'daylarda ha'r turli da'rejedegi polinomlar:

$$\hat{y}(t) = \left[a_0 + \sum_{i=1}^k a_i t^i \right]^u \quad \begin{matrix} u = -1, 0, 1, \dots, k \\ t = -1, 1 \end{matrix}$$

ha'm eksponencional funkciyalar qollani'ladi':

$$\hat{y}(t) = \left[e^{a_0 + \sum_{i=1}^k a_i t^i} \right]^u \quad \begin{matrix} u = -1, 0, 1, \dots, k \\ t = -1, 1 \end{matrix}. \quad (6)$$

Polinomni'n' yen' joqari' da'rejelerinen paydalani'w ko'pshilik jag'daylarda wortasha kvadrat qa'telerinin' kemeyiwine ali'p keledi. Biraq bunday waqi'tlarda ten'lestiriw wori'nlanbay qaladi'.

Ten'lestiriw parametrleri (2) tikkeley yen' kishi kvadratlar usi'li' ja'rdeminde bahalanadi'. Eksponencional funkciya parametrlarin bahalaw ushi'n baslang'i'sh qatarlar mug'dari'n logarifmlew kerek.

Normal tenglemeler sistemasi' to'mendegishe boladi':

a) k ta'rtpi polinom ushi'n:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum t + a_2 \sum t^2 + \dots + a_k \sum t^k = \sum y \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 + a_2 \sum t^3 + \dots + a_k \sum t^{k+1} = \sum yt \\ \dots \\ a_0 \sum t^k + a_1 \sum t^{k+1} + a_2 \sum t^{k+2} + \dots + a_k \sum t^{2k} = \sum yt^k \end{cases} \quad (7)$$

b) eksponencial funkciya ushi`n:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum t + a_2 \sum t^2 + \dots + a_k \sum t^k = \sum \ln y \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 + a_2 \sum t^3 + \dots + a_k \sum t^{k+1} = \sum t \ln y \\ \dots \\ a_0 \sum t^k + a_1 \sum t^{k+1} + a_2 \sum t^{k+2} + \dots + a_k \sum t^{2k} = \sum t^k \ln y \end{cases} \quad (8)$$

Yeger tendenciya ko`rsetkishli funkciyag`a iye bolsa, yag`ni`y

$$y_t = a_0 a_1^t$$

bolsa, bul funkciyani` logarifmlep, parametrlarin yen`g kishi kvadratlar usi`li` ja`rdeminde ani`qlaw mumkin. Bunday funkciya ushi`n normal ten`lemeler sistemasi` to`mendegi ko`rinishke iye boladi`:

$$\begin{cases} n \ln a_0 + \ln a_1 \sum t = \sum \ln y \\ \ln a_0 \sum t + \ln a_1 \sum t^2 = \sum t \ln y \end{cases} \quad (9)$$

Ko`bine se da`slepki mag`li`wmatlar tiykari`nda qatarlar dinamikasi`n rawajlandi`ri`w tendenciyasi`n usi`ni`w ushi`n yen` qolayli` funkciya qaysi`si` yekenligin sheshiw ma`selesi a`hmiyetli boladi`. Bunday jag`daylarda funkciya formalari`n ani`qlawdi`n` to`mendegi yeki tu`rli usi`li`nan paydalani`w mumkin:

- wortasha kvadrat qa`teler minimumi` usi`li` menen funkciya tan`law;
- dispersiyali` analiz usi`li`n qollaw arqali` funkciya tan`law.

Uli`wma variaciya to`mendegi formula boyi`nsha ani`qlanadi`:

$$V = \sum_{t=1}^n (y_t - \bar{y})^2, \quad (10)$$

bunda, $\bar{y}$ - qatarlar dinamikasi`ni`n` wortasha da`rejesi.

Tosattan variaciyalar to`mendegi formula arqali` ani`qlanadi`:

$$V_2 = \sum_{t=1}^n \left(y_t - \hat{y}_t \right)^2. \quad (11)$$

Uli`wma ha`m tosattan variaciyalardi`n` parqli` tendenciyalar variaciyasi` yesaplanadi`:

$$V_1 = V - V_2. \quad (12)$$

Tiyisli dispersiyalardi` ani`qlawda da`reje yerkinligi to`mendegishe boladi`:

1. Tendenciyalar boyi`nsha dispersiyalar ushi`n da`reje yerkinliginin` sani` tegislew ten`lemesi parametrleri sani`nan birge kem boladi`.

2. Qatarlar dinamikasi` da`rejesinin` sani` menen tegislew ten`lemesi parametrlarinin` sani` wortasi`ndag`i` pari`q tosattan tendenciyalari` ushi`n da`reje yerkinligi sani`na ten` boladi`.

3. Uli`wma dispersiyalar ushi`n da`reje yerkinliginin` sani` qatarlar dinamikasi` da`rejesi sani`nan birge kem boladi`. Si`zi`qli` funkciya ushi`n dispersiyalar to`mendegishe yesaplanadi`:

$$S^2 = \frac{V}{n-1}, \quad (13)$$

$$S_1^2 = V_1, \quad (14)$$

$$S_2^2 = \frac{V_2}{n-2}. \quad (15)$$

Dispersiyalar ani`qlang`annan keyin F - kriteriyasi`ni`n` empirik mug`dari` yesaplanadi`:

$$F = \frac{S_1^2}{S_2^2}. \quad (16)$$

Ali`ng`an mug`dardi` yerkinlik ha`m itimalli`q da`rejesine muwapi`q ani`qlang`an tablica mug`dari` menen sali`sti`ri`ladi`.

Yeger $F > F_\alpha$ ko`rinishidegi ten`sizlik wori`nlansa, wonday jag`dayda analizlenip ati`rg`an ten`leme tu`sindirilip ati`rg`an tendenciya ushi`n duri`s keledi. Bunday jag`daylarda analizlewdi logikalik`q tu`siniklerge mass keletug`i`n a`piwayi` ten`lemelerden baslap, kerekli da`reje ani`qlang`ang`a shekem quramali`raq da`rejelerge wo`tiw kerek.

Trend ani`qlang`annan keyin baslang`i`sh qatarlar dinamikasi`na tiyisli da`rejede trendtin` mug`dari` ali`nadi`. Analiz bunnan keyin trendten shetke shi`g`i`wi` mumkin.

$$z(t) = y(t) - \hat{y}(t) \quad (17)$$

$z(t)$ shetke shi`g`i`wi` σ^2 arifmetikali`q dispersiyali` wortasha nolge ten` boladi`.

Ten`lemenin` parametrlarin ani`qlaw kerek:

$$\hat{y}(t) = a_0 + a_1 t, \quad \hat{y}'(t) = a'_0 + a'_1 t.$$

Normal ten'lemeler sistemasi` tuwri` si'zi`qli` ten'lemeler ushi`n to`mendegi ko`riniske iye boladi`:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum t = \sum y \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum ty \end{cases}.$$

Usi`nday normal ten'lemeler sistemasi`ndag`i` a_0 ha`m  $a_1$  belgisiz parametrlardi tabi`w arqali` yesaplang`an regressiya modelin ali`w mumkin boladi`.

3-BAP. XALI`QTIN` SOCIALLI`Q HA`M EKONOMIKALI`Q JAG`DAYI`N JAQSI`LAWDA MA`MLEKETTIN` ROLI

3.1. Respublikami`z xalqi`ni`n` socialli`q turmi`s da`rejesinin` tendenciyalari` ha`m real da`ramatlari`n boljaw

Insan rawajlani`wi` koncepciyasi` tiykari`nan insanni`n` wo`zi millettin` bayli`g`i` yesaplanadi`. Insanlarga ja`miyet socialli`q-ekonomikali`q rawaji`ni`n` qurali` tu`rinde yemes, ba`lkim basli` maqseti dep qarali`wi` lazi`m. Ha`r qanday rawajlani`wdi`n` yen` tiykarg`i` maqseti bolg`an insan ushi`n tan`lawdi`n` ken`eyiwi, wo`z yerkinligin a`melge asi`ri`w, uzaq ha`m ti`ni`sh turmi`s keshiriw imkani`, bilim ali`w ha`m mu`na`sip wo`mir da`rejesinin` jarati`li`wi` ja`miyet rawaji`nda sheshiwshi rol woynaydi`.

Xali`qti`n` ha`r bir ag`zasi`ni`n` turmi`s jag`dayi`n` asi`ri`w, bilim ali`w imkaniyatlarin` ken`eytiw, den sawli`g`i`n` jaqsi`law, jumi`sshi` ku`shi tu`rinde socialli`q jaqtan paydali` miynette qatnasi`w da`rejesin jetilistiriw ma`mleketimiz siyasati`ni`n` tiykarg`i` bag`darlari`nan boli`p yesaplanadi`. Usi`nday ma`niste xali`qti` socialli`q jaqtan qorg`awdi` ta`miyinlewdegi birinshi ha`m tiykarg`i` wazi`ypa boli`p insandi` ham woni`n` semyasi`n` jetilistiriw, woni`n` ja`miyettegi worni`n ko`teriw menen baylani`sli`.

O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I. Karimov wo`zinin` ji`l basi`ndag`i` bayanati`nda, wo`tken da`wir ishinde yelimizde a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an socialli`q siyasati`mi`zdi`n` xalqi`mi`zdi`n` turmi`s da`rejesi ha`m sapasi`n` artti`ri`wdag`i` ta`siri menen na`tiyjeleri haqqi`nda ayri`qsha toqtap wo`tti ha`m «2013-ji`lda xalqi`mi`zdi`n`

real da`ramatlari` 16 procentke artti`, wortasha ayli`q miynet haqi`, pensiya, socialli`q napaqa ha`m stipendiyalar 20,8 procentke ko`beydi.

Ha`zirgi waqi`tta O`zbekistanda pensiyalardi`n` wortasha mug`dari` wortasha miynet haqi`g`a sali`sti`rg`anda 37,5 procentti quramaqta. Bul ko`rsetkish Rossiyada 25,7 procentten, Worayli`q Aziya yellerinde bolsa 23-28 procentten ibarat. Bi`yi`lg`i` 2014-ji`lda yelimizde bul ko`rsetkishti 41 procentke jetkeriw na`zerde tuti`lmaqta⁴» - dep atap ko`rsetti.

Ja`miyettin` rawajlani`wi`nda xali`qti`n` mu`ta`j qatlamlari`n` socialli`q jaqtan qorg`aw tek qana socialli`q yemes, ha`zirgi ku`nde siyasai`y a`hmiyetke iye. Sebebi, ja`miyettin` tiykari`n` quraytug`i`n` insan woni`n` jetilisiw da`rejesi, xaqi`yqi`y tu`rin belgileydi. Sonli`qtan-da, xali`qti`n` usi`nday qatlamlari`ni`n` socialli`q-ekonomikali`q ha`m demografiyalı`q jag`dayi`ni`n` mug`darli` wo`zgerislerin, wolardi`n` da`ramatlari` ha`m qa`rejetlerinin` qa`liplesiw du`zilisin, qurami`n` u`yreniw ken` tu`rdegi ilimiy a`hmiyetke iye.

Ma`mleketimiz ekonomikasi`n` modernizaciyalaw jag`dayi`nda xali`qti`n` da`ramatlari` qurami`nda bir qatar wo`zgerisler boldi`:

- birinshiden, da`ramat formalari` wo`zgerdi, yag`ni`y woni`n` ku`ndelikli tu`rleri (is haqi`, pensiya, stipendiya) qatari`na jan`adan – isbilermenlik xa`reketinen, mu`lkten, ko`shpes mu`lkten, qi`mbatli` qag`azlardan, shet yel valyutasi`nan keletug`i`n` da`ramatlar qosi`ldi`;

- ekinshiden, daromadlarning qurami` bo`limleri mug`dar ha`m sapa jag`i`nan wo`zgerdi, bull jerde puxara i`qti`yari`ndag`i` xaqi`yqi`y da`ramatlar, toplani`w ha`m aji`rali`w koefficienti, da`ramat qi`tshi`li`g`i`, jasaw minimumi`, ka`mbag`alli`q da`rejesi, semya pul da`ramatlari`ni`n` sati`p ali`w qa`bileti si`yaqli` tu`sinik ha`m kategoriyalar payda boldi`;

- ushinshiden, da`ramatlardan paydalani`wdi`n` jan`a bag`darlari` payda boldi`: ma`jbu`riy to`lemler ha`m badallar, shet yel valyutasi`, qi`mbatli` qag`azlar ha`m jeke mu`lkti sati`p ali`w ushi`n qa`rejetler, kommerciya banklerine qoymalar usi`lar qatari`na kiredi.

⁴ O`zbekistan Respublikasi` Prezidenti I. Karimovti`n` elimizdi 2013-ji`lda social-ekonomikali`q rawajlandi`ri`wdi`n` juwmaqlari` ha`m 2014-ji`lg`a mo`lsherlengen ekonomikali`q bag`darlamanin` en` a`hmiyetli wazi`ypalari`na bag`i`shlang`an Ministrlar Kabinetinin` ma`jilisindagi bayanati`// «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi`, 2014-ji`l, 21-yanvar, № 9 (19471).

Ayti`p wo`tiw kerek, hali`qti`n` da`ramatlari`ni`n` da`rejesi qansha joqari` bolsa, wonn za`ru`riy itiyaji`n qandi`ri`w, den sawli`g`i`n saqlaw, dem ali`wi`n sho`lkemlestiriw, mag`li`wmat ali`wi`, bos waqi`tlari`n ma`deniy jaqtan jaqsi` wo`tkeriw boyi`nsha imkaniyatlarini` sonshali`q ko`p boladi`. Ma`mleketimizde xali`q da`ramatlari`ni`n` qa`liplesiwi wo`zine say a`hmiyetke iye (3.1-tablica).

Tablicadan ko`rinip turg`ani`nday, 2012 ji`lda ma`mleketimizde xali`qti`n` jalpi` da`ramatlari`ni`n` 86,5 % in pul da`ramatlari`, qalg`an 13,5 % in natural tu`rdegi da`ramatlar quraydi`. Xali`q da`ramatlari`ni`n` qurami`nda pul da`ramatlari`ni`n` u`lesinin` arti`wi` woni`n` qa`liplesiw dereklkrine baylani`sli` boladi`.

3.1-tablica

O`zbekistan Respublikasi`nda xali`q da`ramatlari`ni`n` wo`zgeriw*,% te

Ko`rsetkishler	Ji`llar					2012 ji`lda 2005 ji`lg`a sali`sti`rg`anda
	2005	2007	2009	2011	2012	
Jalpi` da`ramat	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Pul da`ramatlari`	82,4	83,8	84,5	85,5	86,5	4,1
Sonnan:						
Is haqi`	28,2	29,0	29,4	29,7	30,0	1,8
Isbilermenlik ha`reketinen ali`ng`an da`ramat	12,9	15,1	15,4	18,1	19,4	6,5
Jeke ja`rdemshi xojali`qtan ali`ng`an da`ramat	17,8	17,7	17,0	15,3	12,8	-5,1
Socialli`q transfertlar	15,5	16,0	16,7	16,9	17,2	1,7
Ag`ayi`nlardan ali`ng`an materialli`q ja`rdem	5,2	4,2	4,1	3,1	2,8	-2,4
Mulktan ali`ng`an da`ramat	1,3	1,2	1,1	1,5	1,9	0,6
Kredit, ssudalar	1,4	0,5	0,6	0,9	1,4	0
Basqa da pul da`ramatlari	0,1	0,1	-	-	-	-0,1
Natura tu`rindegi da`ramatlar	17,6	16,2	15,5	14,5	13,5	-4,1

*Tablica O`zbekistan Respublikasi` Ma`mleketlik statistika komiteti mag`li`wmatlari` tiykari`nda du`zilgen.

Ma`mleketimizde xali`qti` na`tiyjeli qorg`awg`a bag`darlang`an maqsetli is-ila`jlar ha`mde joqari` ekonomikali`q wo`siw ha`m ba`ntlik da`rejeleri xali`qti`n` turmi`s da`rejesin asi`ri`wdi` ta`miyinlemekte.

Bunday jag`dayda xali`qti`n` wo`sip barati`rg`an to`lew qa`bileti menen ma`mleketimiz ka`rxanalari`nda islep shi`g`ari`li`p ati`rg`an tuti`ni`w tovarlari`ni`n`

ko`lemi wortasi`nda ishki bazarda ten` salmaqli`li`qti` ta`miyinlew, bunday wo`nimler tu`rin ken`eytiw, bazarlari`mi`zdi` wolar menen isenli tu`rde toldi`ri`p bari`w wo`z aldi`na a`hmiyetke iye. Sebebi, xali`qti`n` turmi`s da`rejesinin` jaqsi`lani`wi` ko`plegen ta`repten woni`n` azi`q-awqat wo`nimleri menen ta`miyinlengen da`rejesine baylani`sli` boladi` (3.2-tablica).

Ha`zirgi ku`nde xali`q turmi`s da`rejesinin` rawajlani`wi`, woni`n` real da`ramati`na ta`sir ko`rsetetug`i`n faktorlardi`n` biri – ishki bazardag`i` azi`q-awqat wo`nimlerinin` baha da`rejesi yesaplanadi` (3.3-tablica). Sebebi, tiykarg`i` azi`q-awqat wo`nimleri bahasi`ni`n` asi`wi` xali`qti`n` real da`ramatlari`ni`n` pa`seyiwine, kerisinshe, bahalardi`n` pa`seyiwi bolsa, ha`tteki nominal da`ramat wo`zgergen jag`dayda da, real da`ramatti`n` asi`wi`na ali`p keledi.

3.2-tablica

Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` azi`q-awqat wo`nimleri menen ta`miyinlengenlik da`rejesi

O`nim tu`rleri	O`lshem birligi	Ishki talap	Islep shi`g`ari`w ko`lemi	Ta`minlew da`rejesi, % te
Ovosh	mi`n` tn.	3812,4	5704,7	149,6
Kartoshka	mi`n` tn.	1761,4	1524,5	86,5
Pali`z	mi`n` tn.	578,0	1071,0	185,3
Miywe	mi`n` tn.	2417,0	1542,9	63,8
Ju`zim	mi`n` tn.	617,2	899,6	145,7
Go`sh	mi`n` tn.	1318,7	916,4	69,5
Su`t	mi`n` tn.	4118,6	5779,0	140,3
Ma`yek	mln. dana	8214,4	2715,9	33,1
Un	mi`n` tn.	2747,4	3675,0	133,8
O`simlik mayi`	mi`n` tn.	222,7	236,1	106,0
Miywa-ovosh konservalari`	mln. sh.b.	360,8	454,3	125,9

Tablicada keltirilgen mag`li`wmatlarga` itibar qaratatug`i`n bolsaq, 2011 ji`lda wo`tken ji`lg`a qarag`anda bir qatar wo`nimlerdin` bahalari` pa`seygenin ko`remiz. Buni` ma`mleketimizde azi`q-awqat wo`nimlerin islep shi`g`ari`wdi` qollap-quwatlaw boyi`nsha na`tiyjeli is-ila`jlar tu`rinde bahalaw mu`mkin.

3.3-tablica

Ishki bazardag`i` tiykarg`i` azi`q-awqat wo`nimlerinin` wortasha bahalari`, swmda

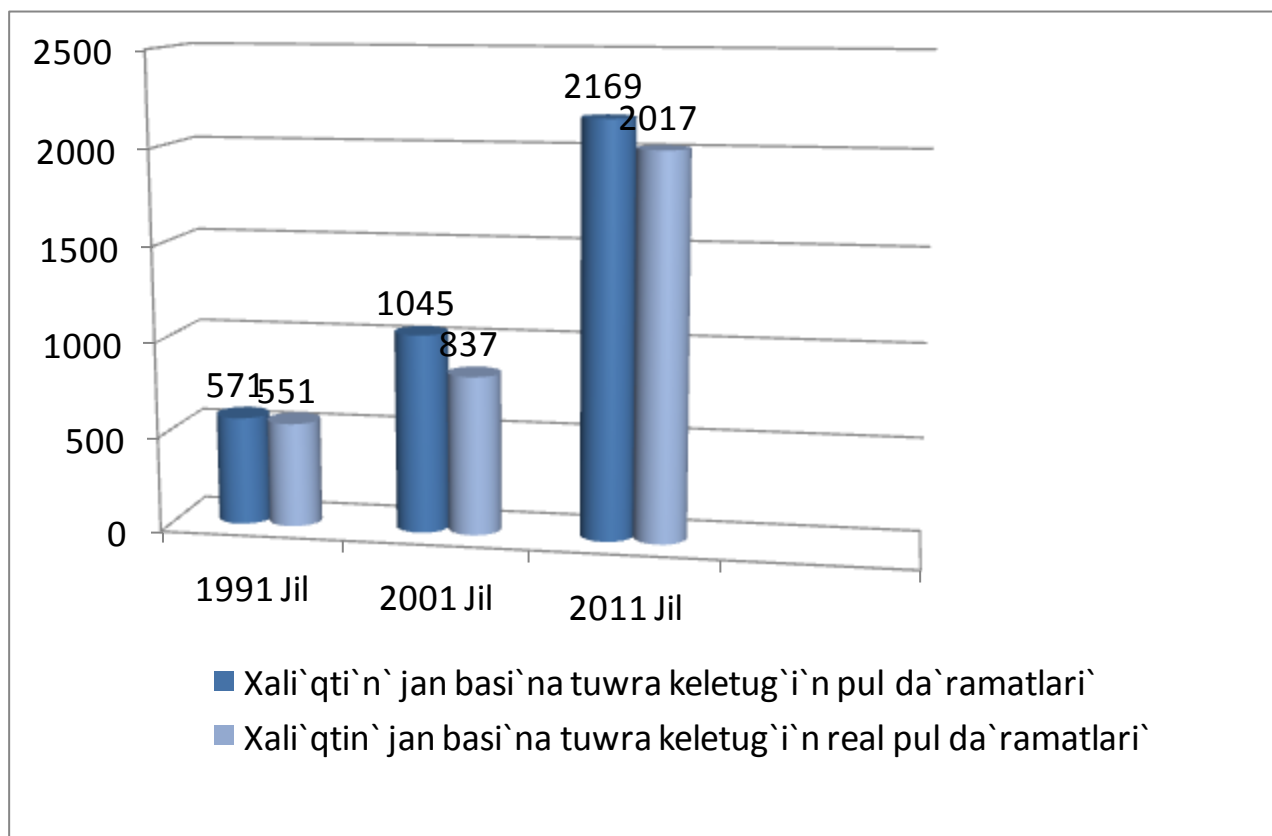
O`nim turi	O`lshem birligi	Ji`llar			2011 ji`lda 2010 ji`lg`a sali`sti`rg`anda, % te
		2009	2010	2011	
Biyday uni`	1 kg	670	926	871	94,1

Gurish	1 kg	881	2842	2069	72,8
O`simlik mayi`	1 litr	2197	2764	2520	91,2
Sheker	1 kg	1114	1327	2118	159,6
Shay	1 kg	3504	4319	5260	121,8
Mal go`shi	1 kg	4656	5998	6646	110,8
Su`t	1 litr	558	688	734	106,7
Ma`yek	10 dana	1754	2395	2208	92,2
Kartoshka	1 kg	514	627	591	94,3
Kapusta	1 kg	269	287	267	93,0
Piyaz	1 kg	222	783	406	51,9
Geshir	1 kg	239	279	261	93,5

Ma`mlketimizde jalpi` ishki wo`nim, wo`nim ha`m xi`zmetler islep shi`g`ari`wdi`n` joqari` pa`tlerde wo`sip bari`wi`, byudjet tarawi` qa`nigelerinin` is haqi`, pensiya, napaqa ha`m stipendiyalar mug`dari`ni`n` u`zliksiz qata ko`rip shi`g`i`li`wi`, bilimlendiriw, densawli`qti` saqlaw ha`m ilim-pa`n tarawi` xi`zmetkerlerinin` miynetlerin xoshemetlew, xali`qti`n` turmi`s da`rejesin tu`pten jaqsi`lawg`a qarati`lg`an basqa is-ilajlar, a`sirese aqi`rg`i` ji`llardi` xalqi`mi`zdi`n` turmi`s da`rejesi izbe-iz jaqsi`lani`p bari`wi` ta`miyinlendi.

Ma`mleketimizde ju`z berip ati`rg`an wo`zgerisler xali`qti`n` jan basi`na tuwra keletug`i`n real pul qarji`lari`, wortasha nominal ha`m real is haqi` belgilengen yen` kem is haqi`, pensiya, napaqa ha`m stipendiya ko`rsetkishlerin ani`q sa`wlelendirmekte (3.1-su`wret).

To`mendegi su`wretten ko`rinip turg`ani`nday, xali`qti`n` jan basi`na tuwra keletug`i`n pul da`ramatlari` 2011-ji`lg`a kelip 2017 dollardi` quradi`. Wortasha ayli`q nominal is haqi` bolsa, sati`p ali`w qa`bileti pariteti tiykari`nda yesaplag`anda 2011-ji`lda 1162,6 dollarg`a jetti.

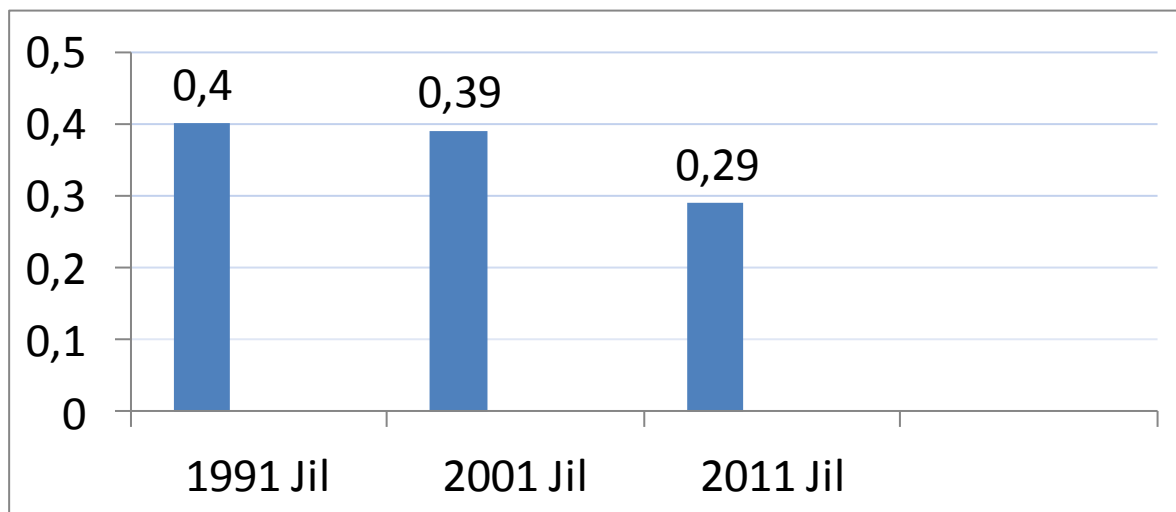
3.1-su`wret. Xali`qti`n` jan basi`na tuwra keletug`i`n pul da`ramatlari`.

Ma`mleketimizde ku`shli socialli`q siyasatti`n` basqi`shpa-basqi`sh a`melge asiri`wi` xali`q da`ramatlari` ha`m turmi`s da`rejesin u`zliksiz asiri`p bari`w xalqi`mi`zdi` socialli`q qollap-quwatlawdi` ku`sheytiwge qarati`lg`an ani`q maqsetli is-ilajlar wortasha ayli`q is haqi` mug`dari`ni`n` sezilerli da`rejede, yag`ni`y 2011-jil`da 1991-jil`g`a sali`sti`rg`anda AQSh dollari`nda 2,7 yese, wortasha pensiya ko`lemi bolsa 5,9 yese asiri`li`wi` ta`miyinlendi.

Pul da`ramatlari`ni`n` asiri`li`wi` ha`m ani`q bag`darlang`an socialli`q qollap-quwatlaw boyi`nsha a`melge asiri`li`p atfi`rgan is-ilajlar xali`qti`n` barli`q qatlamlari`ni`n` wortasha da`ramatlari`ni`n` wo`sip bari`wi`nda a`hmiyetli faktor boli`. Bunda xali`qti`n` tu`ril toparlari` da`ramatlari` da`rejesindegi ayri`qshali`qti` korsetetug`i`n JINI kofficienti 1991-2011-jil`larda 0,40 tan 0,29 g`a pa`seydi, bul bolsa ekonomikali`q jaqtan rawajlang`an ma`mleketlerdegi wortasha ko`rsetkishke tuwra keledi (3.2-su`wret)

Xali`q pa`rawanli`g`i`ni`n` wo`siwinin` a`hmiyetli strukturali`q bo`legi xi`zmet ko`rsetiw ha`m xi`zmet tu`rlerine sali`sti`rg`anda asi`p barati`rg`an talapti`n` ta`miyinleniwi` menen baylani`sli` boli`p tabi`ladi`. Xi`zmetler tarawi`n

rawajlandi`ri`w da`tu`rin wori`nlaw da`wirinde - xali`qti`n` jan basna tuwra keletug`i`n paydalani`w ko`lemi 1,8 yese ko`beydi. Soni`n` menen birge bul da`wirde xi`zmet bazari` qurami`n qa`liplestiriw boyi`nsha qabi`l yetilgen izbe-iz is-ilajlar xali`qti`n` Jan basi`na tuwra keletug`i`n bank, finans ha`m qamsi`zlandi`ri`w xi`zmetinin` jan` atu`rlerinin` jedel rawajlani`wi`n ta`miyinledi ha`m wolar bul da`wir ishinde 3 yese wo`sti.

3.2-su`wret. Xali`qti`n` pul da`ramatlari` differenciyasi` da`rejesi.

Xali`qti`n` to`lew qa`biletinin` arti`wi` ko`rsetilip ati`rg`an pulli` xi`zmetler ko`leminin` xali`qti`n` jan basi`na yesaplag`anda 1992-ji`l menen sali`sti`rg`anda 2,2 yese, turmi`sli`q xi`zmetler boyi`nsha bolsa 8,3 yese wo`siwin talap yetti. Bul da`wirde xali`qti`n` jan basi`na tuwra keletug`i`n usaqlap sati`w tovari` aylanbasi`, birinshi gezekte, azi`q-awqatli`q yemes wo`nimleri sawdasi`ni`n` wo`siwi yesabi`nan 4,3 yese ko`beydi.

Ma`mleketimizde a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an ekonomikali`q reformalardi`n` tiykarg`i` usi`llari`ni`n` biri si`pati`nda Prezidentimiz ta`repinen teren`nen tiykarlani`p berilgen ku`shli socialli`q siyosat xali`qti`n` jalpi` da`ramatlari`ni`n` wo`siwi ushi`n za`ru`r sha`rayat jaratadi`. Bul reformalar na`tiyjesinde O`zbekistan xalqi`ni`n` jalpi` da`ramatlari` 8,6 yese ko`beydi.

Jalpi` da`ramatlar qurami`nda bul da`wir ishinde mu`lk da`ramatlari`, isbilermenlikti a`melge asi`ri`wdan ali`ng`an da`ramatlar ko`rinishidagi jan`a da`ramat tu`rleri payda boldi`.

Hu`kimetimiz ta`repinen xali`q da`ramatlari`n asi`ri`wg`a qarati`lg`an is-ilajlardi`n` qabi`l yetiliwin bizin` wo`miriizde ku`n sayi`n sheshiwshi ku`shke aylani`p barati`rg`an wortas klassti` qa`liplestiriw imkaniyati`n berdi.

1990-ji`lda wortasha da`ramatqa iye bolg`anlar xali`qti`n` 18 % in qurag`an bolsa, 2000-ji`lda u`y xojali`qlari`n yengiziw na`tiyjelerine ko`re bul ko`rsetkish 24 % ke jetkeni ayan boldi`. 2011-ji`lda bolsa 62 % u`y xojali`qlari` wortasha da`rejeden kem bolmag`an da`ramatqa iye bolg`an.

Shan`araqti`n` jalpi` da`ramatlari` asi`p bari`wi` ha`m xali`qqa ko`rsetilgen xi`zmet tu`rlerin ken`eytiw yesabi`nan usi` da`ramatlardan na`tiyjeli paydalani`w ushi`n sha`rayat jarati`ldi`.

Yeger 1991-ji`lda xali`q da`ramatlari`ni`n` barli`g`i` 46-48 % ti ma`mleketimizde islep shi`g`ari`lgan tovar reusurslari` menen ta`miyinlengen bolsa, 2011-ji`lda bul ko`rsetkish 75 % ten asti`. Soni`n` menen birge, 2011-ji`lda paydalani`latug`i`n wo`nimlerdi islep shi`g`ari`w ko`lemi 1991-ji`lg`a sali`sti`rg`anda 6,7 yese, xali`qqa pulli` xi`zmet ko`setiw ko`lemi bolsa 1,4 yese wo`sti (3.4-tablica).

3.4-tablicadan ko`rinip turg`ani`nday, 1991-2011-ji`llar dawami`nda ja`mi qarji`lar qurami`nda paydalani`latug`i`n qarji`lar u`lesi 81,1 % ten 6,0 % ke qi`sqarg`an, kerisinshe pul amantlari` ha`m fondlar u`lesi 11,8 % ten 15,9 % ke asqan. Soni`n` menen birge, shan`araqlardi`n` paydalani`w qa`rejetleri mikro qurami` da woptimallasi`p barmaqta. Azi`q-awqat wo`nimleri ushi`n qarji`lar u`lesi turaqlasi`p, xi`zmetler ushi`n qarji`lar arti`p barmaqta. Bunday jag`day ekonomikali`q rawajlani`p barati`rgan ma`mleketler ushi`n ta`n boli`p tabi`ladi`.

3.4-tablica

O`zbekistan Respublikasi`nda xali`qti`n` jalpi` qa`rejetleri, % te

Ko`rsetkishler	1991-j	2001-j	2010-j	2011-j
1. Ja`mi qa`rejetler	100,0	100,0	100,0	100,0
Olardan:				
paydalani`w qa`rejetleri	81,1	84,3	78,4	78,1
Paydalani`wdan ti`sqari` qa`rejetler (sali`qlar, ag`zali`q to`lemleri ha`m basqa ma`jbu`riy to`lemler)	7,1	6,9	6,2	6,0
Pul amantlari` ha`m fondlari`	11,8	8,8	15,4	15,9

2. Ja`mi paydalani`w qa`rejetleri	100,0	100,0	100,0	100,0
Sonnan:				
azi`q-awqat wo`nimleri ushi`n	58,3	59,8	49,8	49,5
basqa azi`q-awqat wo`nimleri ushi`n	31,5	26,8	33,7	33,8
xi`zmetler ushi`n to`lewlər	10,2	13,4	16,5	16,7

Ekonomika ministrligi mag`li`wmatlari`na qarag`anda 1991-2011-ji`llarda nan ha`m nan wo`nimlerinin` paydalani`li`wi` kemeygen, kerisinshe qalg`an azi`q-awqat wo`nimlerinin` sati`p ali`ni`wi` artqan (3.5-tablica).

O`zbekistanda xali`qti`n` sani` 1991-2011-ji`llar dawami`nda 38,2 % asqani`na qaramastan, jan basi`na go`sh ha`m go`sh wo`nimlerinen paydalani`w 25,8% ke artti`, atap aytqanda, su`t ha`m su`t wo`nimleri 32,2 % , ma`yek 44,3 % , pali`z wo`nimleri 2,2 yese, kartoshka 1,1 yese, miywe 3,7 yese ha`m 1,5 yesege wo`sti. G`a`rezsizlik ji`llari`nda xali`q ta`repi`nen paydalani`li`p ati`rg`an azi`q-awqat wo`nimlerinin` sani`, tu`ri wonlag`an yesege artti`.

3.5-tablica

O`zbekistan Respublikasi`nda tiykarg`i` tuti`ni`w azi`q-awqat wo`nimleri (jan basi`na, kilogramm yesabi`nda)

Ko`rsetkishler	Ji`llar				2011-ji`lda 1991-ji`lg`a sali`sti`rg`anda % te
	1991	2001	2010	2011	
Nan ha`m nan wo`nimleri	170	167	160	158	92,9
Go`sh ha`m go`sh wo`nimleri	31	34	38	39	125,8
Su`t wo`nimleri	183	162	239	242	132,2
Tuqi`m (dana)	97	47	138	140	144,3
Miywe ha`m pali`z yeginleri	107	128	238	241	225,2
Kartoshka	29	36	45	47	162,0
O`simlik mayi` ha`m basqa maylar	12	12	13	13	108,3

Sheker	12	16	17	18	150,0
Miywe, sonnan, ju`zim	23	42	83	85	369,5

Yelimizde azi`q-awqat wo`nimlerinin` paydalani`li`wi`ni`n` arti`wi` menen bir qatarda tiykarg`i` jen`il sanaat wo`nimlerinin` sati`p ali`ni`wi` da ko`beyip barmaqta (3.6-tablica).

Xali`qti`n` mu`ta`jliklerin ta`miyinlew ushi`n azi`q-awqatli`q yemes wo`nimlerdin` u`lken bo`legi aldi`n Respublikami`zda islep shi`g`ari`lmay, shetten a`kelinetug`i`n yedi. Atap aytqanda, televizor, kir juwi`w mashinalari`, yelektr shan` jutqi`shlar, jen`il mashinalar, 100 % utyuglerdin` 40 % in barli`q tu`rdegi ayaq kiyim ha`m basqa usi`g`an usas wo`nimlerdin` 30 % shetten ali`p kelinetug`i`n yedi. G`a`rezsizlik ji`llari`nda yelimizde tuti`ni`w wo`nimlerinin` islep shi`g`ari`li`wi`na bir qansha aktiv wo`siwi, tiykari`nan 2000-ji`ldan son` ma`mleketimizde wolardi` islep shi`g`ari`wdi` qollap-quwatlaytug`i`n sha`rt-sha`rayatlar basqi`shpa-basqi`sh jarati`la baslag`annan keyin ani`q ko`zge taslana basladi`.

3.6-tablica

Tiykarg`i` jen`il sanaat wo`nimlerinin` xali`qti`n` paydalani`wi`, ha`r jan basi`na (ji`l basi`na sali`sti`rg`anda)

Ko`rsetkishler	1991-j	2001-j	2010-j	2011-j
Gezlemeler, ja`mi (metr)	7,1	5,6	9,7	10,0
Sonnan:				
Paxta talasi`nan tayarlang`an gezlemeler (metr)	2,2	2,2	2,9	3,0
Ju`n gezleme (metr)	0,3	0,3	0,7	0,8
Zig`ir talasi`nan toqi`lg`an gezlemeler, shayi`, jipek gezlemeler (metr)	1,8	3,2	4,6	4,7
Aralas gezlemeler	0,7	-	1,5	1,5
U`stki kiyimler trikotaj (dana)	0,6	1,1	2,5	2,6
Ishki kiyimler trikotaj (dana)	0,9	1,6	3,5	3,6
Ayaq kiyimler (jup)	1,6	3,2	3,4	3,5
Paypaq wo`nimleri (jup)	3,7	6,0	6,7	6,7

Ha'zirgi waqi'tta ma'mleketimiz sanaati xali'qti'n' sapali mebel, gilem wo'nimlari, jen'il avtomobillerge bolg'an talabi'n toli'q ta'miyinley aladi'. Yelimizde televizorlar, kondicionerler ha'm ekologiyali'q qa'wipsiz muzlatqi'shlar islep shi'g'ari'w ko'lemi sezilerli da'rejede wo'sti. Trikotaj wo'nimlari, ayaq kiyimler tayarlaw ha'm jen'il sanaatti'n' basqa tarmaqlari' joqari' ko'rsetkishler menen rawajlani'p barmaqta.

Yeger 2010-ji'lg'a shekem, wo'tiw da'wirinin obektiv sha'rt-sha'rayatlari' sebepli, xali'qti'n' tiykarg'i' azi'q-awqatli'q yemes wo'nimlerge bolg'an talabi' ha'm jetkizilip beriliwi pa'seygen bolsa, son'g'i' 10 ji'lli'qta bul bag'dardag'i' ko'rsetkishler de turaqli' wo'siw tendenciyalari' ko'zge taslanbaqta.

Bul processte u'y xojali'qlari' yeskirgen ha'm qolayli' yemes turmi'sli'q ha'm yelektrotexnika buyi'mlari'nan waz keship, jan'a, zamanago'y, si'pati' jag'i'nan yeski buyi'mlardan keskin parq qi'latug'i'n wo'nimlerdi tez sati'p almaqta.

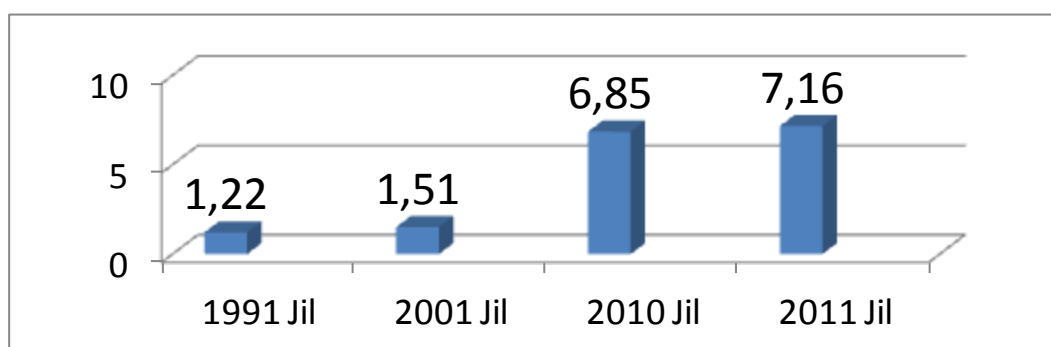
Ko'rsetilgen da'wirde uli'wma jan'a wo'nimler payda boldi'. Bu'gin wolardi' u'y iyeleri u'lken qi'zi'g'i'wshi'li'q penen sati'p almaqta: nomerli televizor ha'm fotoapparat, jasalma joldas antenalar, movil telefonlar, DVD pleyerler, kompyuter ha'm wog'an qosi'msha quri'lmalar, noudbukler ha'm basqa elektron texnikalar, quri'li's materiallari'ni'n' jan'a tu'rleri, upakovkalaw buyi'mlari' ha'm basqa u'y-ruzgershilik buyi'mlari' usi'lar qatari'nda yesaplanadi'. Yen' itibarli'si', turaq jaylardi'n' zamanago'y turmi'sli'q ha'm yelektrotexnika menen ta'miyinlew ko'rsetkishleri yelimizdin' barli'q aymaqlari' bir qa'lipte rawajlani'p barmaqta.

Izertlew na'tiyjelerine ko're, paydalani'wg'a mo'lsherlengen buyi'mlar menen ta'miyinlew boyi'nsha ma'mleketimiz joqari' da'rejege yerisken. Buni' ha'r 100 turaq jayg'a 133 televizor, 101 kondicioner, 66 DVD pleyerler, 149 mobil telefon tuwra keliwi tasti'yi'qlaydi'.

Xali'qti'n' tuti'ni'w qa'bileti, yag'ni'y woni'n' ayli'q ha'm pensiya yesabi'nan yen' za'ru'rli paydalani'w wo'nimlerin sati'p ali'w ha'm xi'zmetlerden paydalani'w imkaniyatlari' xali'qti'n' tuti'ni'w tovarlari'na bolg'an talap mu'ta'jliklerinin ta'miyinleniwi sezilerli da'rejede jaqsi'lani'p barati'rg'ani'n ko'rsetedi. Wortasha

ayli`q tuti`ni`w qa`biletinin` wo`siw dinamikasi`, minimal tuti`ni`w sebeti menen sali`sti`rganda ha`zirgi waqi`tta 7,2 yesege asti` (3.3-su`wret).

Xali`qti`n` qarji` fondlari` tuti`ni`w byudjetinin` a`hmiyetli quramli`q bo`legi yesaplanadi`. Ma`mleketimizde 1995-2010-ji`llarda xali`q amnatlari` ko`lemi turaqli` asi`p bardi`. A`sirese, joqari` wo`siw ko`rsetkishleri 2000-2010-ji`llarg`a tuwra keledi, bul da`wirde usi` ko`rsetkish 28,6 yesege artqan. Ha`zirgi waqi`tta, ma`mleketimizdegi derlik barli`q turaq jay iyeleri bankilerde wo`z fond qarji`lari`- amnatlari`na iye.

3.3-su`wret. Wortasha ayli`q is haqi`ni`n` tuti`ni`w qa`bileti (minimal tuti`ni`w korzinkasi`na sali`sti`rg`anda, ma`rte yesabi`nda).

Bazar qatnasi`qlari` teren`lesip, kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik rawajlani`p barg`an sayi`n xali`qti`n` jalpi` qarji`lari` qurami`nda jan`a bag`dar – isbilermenlik ha`reketi ushi`n qarji`lar bag`dari` payda boldi`. Wolardi`n` u`lesi ha`zirgi waqi`tta 8,5 % ti quramaqta. Wo`z mazmuni`na qaray bul usi`l shan`araqti`n` tiykarg`i` kapitali` ushi`n qarji` toplawdi`n` na`tiyjeli formasi` boli`p, jeke mu`lk tiykari`nda wo`z da`ramatlari`n payda yetiw ha`m ko`beytiw imkaniyati`n beredi.

3.2. Ma`mleketimiz xalqi`ni`n` turmi`s da`rejesin rawajlandi`ri`w ha`m social-ekonomikali`q jag`dayi`n yeleda jaqsi`law ila`jlari`

Ha`zirgi ku`nde ma`mleketimizde xali`q turmi`s da`rejesin rawajlandi`ri`w ha`m wolardi` yeleda jaqsi`law boyi`nsha ila`jlar islenbekte. «O`zbekistan

Respublikasi`n 2014-ji`ldi`n` I shereginde socialli`q rawajlandi`ri`wdi`n` juwmaqlari` haqqi`nda»g`i` yesabatti`n` «**Socialli`q salani` rawajlandi`ri`w, jumi`s wori`nlari`n jarati`w ha`m xali`qti`n` ba`ntlugin ta`miyinlew, turaq jay quri`w ha`m xali`qti`n` jasaw wori`nlari`n abadanlasti`ri`w⁵**» bo`limindegi mag`li`wmatta ko`rsetilgenindey, 2014-ji`ldi`n` birinshi shereginde 227,9 mi`n` jumi`s worni`, soni`n` ishinde, awi`lli`q jerlerde 137 mi`n`nan aslam jan`a jumi`s worni` jarati`lg`an.

Bi`yi`lg`i` ji`lda xali`qti`n` ekonomikali`q belsendiligi yelimiz boyi`nsha uli`wma yesapta miynet haqi` 18,7 procent, pensiyalardi`n` wortasha ko`lemi 19,3 procentke arti`wi`na xi`zmet yetti.

Ma`mlektimizde jan`a is wori`nlari`ni`n` ko`pshiligi kishi ka`rxanalardi`, mikrofirmalar sho`lkemlestiriw, jeke ta`rtiptegi isbilermenlikti, xi`zmet ko`rsetiw servis tarawi`n ja`ne de rawajlandi`ri`w, quri`li`s, soni`n` ishinde u`y-jaylardi` remontlaw ha`m rekonstrukciyalaw isleri ko`lemin ken`eytiriw yesabi`nan jarati`lmaqta.

Wo`tken ji`llarda jumi`s wori`nlari`n sho`lkemlestiriw ha`m xali`q ba`ntlugin ta`miyinlew programmasi`ni`n` to`mendegi tiykarg`i` bag`darlari` boyi`nsha kompleks is-ilajlari` izbe-iz a`melge asi`ri`ldi`:

a) 2011-2015 ji`llarda O`zbekistan Respublikasi`nda wo`ndiristi rawajlandi`ri`wdi`n` basli` bag`darlari` haqqi`ndag`i` programma, ekonomika tarmaqlari`n modernizaciyalaw, texnikali`q ha`m texnologiyali`q qayta u`skenelewdin` da`stu`rleri, 2011-ji`lg`i` Investiciya programmasi`, 2011-2013 ji`llardag`i` islep shi`g`ari`w programmasi`, socialli`q-ekonomikali`q ha`m industrial rawajlandi`ri`wdi`n` aymaqli`q programmalari` shen`berinde yen` a`hmiyetli investiciya joybarlari`n a`melge asi`ri`w na`tiyjesinde 48,9 mi`n` is worni` sho`lkemlestirildi.

Sho`lkemlestirilgen ka`rxanalar ha`m is wori`nlari`ni`n` tiykarg`i` bo`legin toqi`mashi`li`q, avtomobil, jer asti` metallurgiya, neft ha`m gaz, ximiya sanaati` tarmaqlari`na tuwri` keldi. 2011-ji`lda ma`mleket boyi`nsha 828 islep shi`g`ari`w obekti, sonnan azi`q-awqat sanaati`nda (279), quri`li`s materiallari`n islep shi`g`ari`w tarawi`nda (234), jen`il sanaatta (201), ag`ashti` qayta islew sanaati`nda (36), mashina

⁵ «O`zbekistan Respublikasi`n 2014-ji`ldi`n` I shereginde socialli`q rawajlandi`ri`wdi`n` juwmaqlari` h`aqqi`nda» O`zbekistan Respublikasi` Ekonomika ministrligi, O`zbekistan Respublikasi` Ma`mleketlik statistika komiteti mag`li`wmatlari`nan.»Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi`, 2014-ji`l 19-aprel №51.

sanaati`nda (12), ximiya (8), farmacevtika sanaati`nda (3) ha`m basqa sanaat tarmaqlari`nda (55) iske tu`sirildi.

b) «Kishi biznes ha`m jeke isbiltermenlik ji`li» Ma`mleketlik programmasi`, kishi biznesti rawajlandi`ri`w di`n` jeke programmalari`, is-ilajlari`n a`melge asi`ri`w, qolayli` isbiltermenlik wortali`qti` qa`liplestiriw, kishi biznes subektlerine sali`q jen`illiklerin beriw boyi`nsha ni`zam hu`jjetlerin qabi`l yetiw, kredit ha`m materialli`q resurslardi` ali`w imkaniyatlari`n ken`eytiriw yesabi`nan kishi bizneste (kishi ka`rxanalar ha`m mikrofirmalar) 296,1 mi`n`, jeke isbiltermenlikte 89,7 mi`n` is worni` sho`lkemlestirildi.

Kredit penen qollap-quwatlaw di`n` ken`eytiriliwi isbiltermenlik subektlerinin is wori`nlari`n sho`lkemlestiriw boyi`nsha materialli`q imkaniyatlari`n ken`eytirdi. Bankler ta`repi`nen kishi biznes ha`m jeke isbiltermenlik subektlerine berilgen kreditler ko`lemi 3,1 trillion swmdi`, sonnan, jen`illetilgen mikrokreditler 613,3 milliard swmdi` quradi`, bul wo`tken ji`ldi`n` usi` da`wirine shekem 1,5 yese ko`p. Bunda 20,9 milliard swm jen`illetilgen kreditler miynet resurslari arti`qsha bolg`an aymaqlarda isbiltermenlerge, 251,9 milliard swm xi`zmet ko`rsetiw ha`m servis tarawi`n rawajlandi`ri`wg`a, 20,3 milliard swm wozinin` isbiltermenlik isin sho`lkemlestiriw ushi`n ka`sip-o`ner kolledjlerinin` pitiriwshilerine berildi.

v) tigiwshilik miynetin rawajlandi`ri`w boyi`nsha jen`illetilgen ha`m preferenciya`lar, soni`n` ishinde tigiwshilerge buyi`rtpalardi`, u`skenelerdi, a`sbap ha`m qurallardi` beriw jen`illetilgen tu`rde a`melge asi`ri`w sha`rtlerin, tigiwshinin` u`yinde islep shi`g`ari`w menen baylani`sli` qa`rejetlerdi qaplaw ta`rtibi, ka`rxanalarda tigiwshilerge to`lenetug`i`n is haki` mug`dari` sho`lkeminen jeke socialli`q to`lemnen azat yetiw di ko`zde tutatug`i`n huqi`qiy ha`m normativ baza jarati`lg`ani` tigiwshilik tin` barli`q tu`rlerin rawajlandi`ri`w yesabi`nan 191,9 mi`n` is worni`n sho`lkemlestiriw imkaniyati`n berdi.

Wo`tken da`wir ishinde tigiwshiler menen islep shi`g`ari`w miynet qatnasi`qlari`na sanaat, quri`li`s, transport, baylani`s, xi`zmet ko`rsetiw tarawi`nda 5,4 mi`n`nan arti`q ka`rxana bekitilgen boli`p, wolarda tigiwshiler menen kooperaciya tiykari`nda miynet sha`rt namalari` boyi`nsha 55,8 mi`n` adamni`n` ba`ntligi ta`miyinlendi.

Shan`araq isbilermenligi ha`m wo`nermentshilikti rawajlandi`ri`w ha`m qollap-quwatlaw is-ilajlari` 136,1 mi`n` is wori`nlari`n sho`lkemlestiriw imkaniyati`n berdi.

g) Awi`l xojali`g`i` islep shi`g`ari`wdi` modernizaciya qi`li`w, azi`q-awqat tovarlari`n islep shi`g`ari`wdi` ken`eytiriw da`stu`rin a`melge asi`ri`w, fermer ha`m diyxan xojali`g`i`n rawajlandi`ri`w 120,8 mi`n` is wori`nlari`n, soni`n` ishinde sharwashi`li`q, qusshi`li`q ha`m bali`qshi`li`qqa qa`nigelestirilgen xojali`qlarda 35,4 mi`n`, bag`shi`li`q ha`m teplica xojali`qlari`nda 37,8 mi`n` is worni` sho`lkemlestirildi.

Fermer xojali`qlari`nda miywe-pali`z ha`m go`sh-su`t wo`nimlerin qayta islew ha`m saqlawdi` sho`lkemlestiriw, 56,4 mi`n` tonna si`yi`mg`a iye bolg`an 55 suwi`tqi`sh kamerasi`n quri`w ha`m rekonstrukciya qi`li`w 19,7 mi`n` adamdi` miynet iskerligine bekitiw imkaniyati`n berdi.

Miywe-pali`z wo`nimlerin jetistiriw boyi`nsha qa`nigelestirilgen diyxan xojali`qlar sani`ni`n` ko`beyiwi 27,9 mi`n` is worni`n sho`lkemlestiriwge ja`rdem berdi.

d) 2011-2015 ji`llarda infrastrukturani`, transport ha`m kommunikaciya quri`li`si`n rawajlandi`ri`wdi` jedellestiriw haqqi`ndag`i` programmani`, abadanlasti`ri`w ha`m infrastrukturani` rawajlandi`ri`w aymaqli`q programmalari`n a`melge asi`ri`w 59,7 mi`n` is worni`n jarati`wg`a ali`p keldi. Sonnan 20,2 mi`n` is worni`n avtomobil ha`m temir jol, gaz ha`m suw tarmaqlari`n wo`tkiziw ha`m rekonstrukciya yetiw obektlerinde, kommunal xojali`g`i`ni`n` basqa obektlerinde xali`q punktlerin abadanlasti`ri`w sonday-aq Wo`zbek milliy avtomagistrali` jol boyi`n infradu`zilmesin ha`m servis obektlerin rawajlandi`ri`w isleri yesabi`nan sho`lkemlestirildi. Socialli`q ha`m bazar infradu`zilmesi obektlerinin` quri`li`si` ha`m iske tu`siriliwi 39,5 mi`n` is worni`n jarati`wdi` ta`miynledi.

e) Islemey qalg`an ka`rxanalar sonnan, bankler balanslari`na ali`ng`an bankrot ka`rxanalardi`n` islep shi`g`ari`w iskerligin tiklew 8,3 mi`n` jumi`s worni`n qayta tiklewge imkan berdi.

Atap aytqanda, 2012 ji`lg`a kelip, sawda bankleri balanslari`na ja`mi 163 bankrot ka`rxana qabi`l qi`li`ng`an boli`p, wolardan 92 ka`rxana jan`a mu`lkdarlarg`a berilgen boli`p, 54 ka`rxanada qayta tiklew jumi`slari` dawam yetpekte, 12

ka`rxanani` modernizaciyalaw ha`m islep shi`g`ari`w iskerligin qayta tiklew boyi`nsha jumi`slar a`melge asi`ri`lmaqta. Bunda 54 ka`rxana negizinde birlestiriw ha`m qayta sho`lkemlestiriw joli` menen qaytadan 45 jan`a ka`rxana sho`lkemlestirildi.

Respublika territoriyalari`nda is wori`nlari`n jarati`wg`a ayri`qsha itibar qarati`li`p wolardi`n` sani` ji`l sayi`n arti`p barmaqta (3.7-tablica).

Is wori`nlari`n sho`lkemlestiriw ha`m xali`q ba`ntlugin ta`minlew aymaqli`q da`stu`rlerdin` a`melge asi`ri`li`wi` is penen ba`nt boli`w za`ru`rligi joqari` da`rejede bolg`an aymaqlarda Samarqant (78,3 mi`n`), Ferg`ana (77,8 mi`n`), A`ndijan (75,2 mi`n`), Qashqada`rya (72,6 mi`n`), Tashkent (70,4 mi`n`), Buxara (59,9 mi`n`) Namangan (59,4 mi`n`) woblastlari`nda is wori`nlari`n ko`beyttiriwge ja`rdem berdi.

Miynet resurslari` arti`qsha bolg`an 32 rayon ha`m qalada xali`q ba`ntlugin asi`ri`w boyi`nsha qosi`msha is-ilajlarg`a ayri`qsha itibar qarati`ldi`, wolarda 118,3 mi`n` yaki tasti`yqlang`an parametrlerge sali`sti`rg`anda 4,2 % ko`p is worni` sho`lkemlestirildi.

Bag`darlamani` ju`zege shi`g`ari`w maydani`nda wo`tken 2011-ji`lda bos turg`an ha`m jan`a sho`lkemlestirilgen is wori`nlari`na 487,3 mi`n` adam iske jaylasti`ri`ldi`, wolardan 215,7 mi`n` hayal-qi`zlar, 347 mi`n` awi`l ha`m rayonlarda jasaydi`. Miynet ha`m xali`qti` socialli`q qorg`aw worganlari` ta`repinen iske jaylasqanlardin` ko`pshiligi birinshi ma`rte jumi`s izlegenler, sonday-aq wo`z qa`lewi boyi`nsha ka`rxanalar qayta sho`lkemlestiriw ha`m jabi`li`wi` sebepli jumi`stan bosag`anlar - 241,9 mi`n` adam, ka`siplik mag`li`wmatqa iye bolg`an shaxslar - 214,9 mi`n` adam, 30 jasqa shekemgi jaslar - 262,1 mi`n` adamdi` quraydi`.

O`zbekistanda a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an ekonomikali`q reformalardin` ha`zirgi basqi`shi` kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti rawajlandi`ri`w, wog`an ken` ekonomikali`q yerkinlik beriw menen belgilenedi.

3.7-tablica

O`zbekistan Respublikasi` aymaqlari`nda jarati`lg`an is wori`nlari` sani` dinamikasi` (birlik)*

Territoriyalar	Ji`llar				2011 ji`lda 2008 ji`lg`a sali`sti`rg`anda wo`zgeriwi	
	2008	2009	2010	2011	+,-	%

Qaraqalpaqstan Respublikasi`	28602	48064	48118	48362	19760	169,1
Oblastlar:						
Andijan	55670	77889	77902	78292	22622	140,6
Buxara	54266	72904	72998	73363	19097	135,2
Jizzax	29566	43297	43317	43515	13949	147,1
Qashqada`rya	59191	85734	86444	86890	27699	146,8
Nawayi`	30139	39870	40321	40596	10457	134,7
Namangan	49672	70762	71039	71778	22106	144,5
Samarqand	63570	91712	92020	92700	29130	145,8
Si`rda`rya	44296	63686	63706	64644	20348	145,9
Surxanda`rya	28660	37899	37920	38623	9963	134,7
Tashkent	52719	85333	85500	86000	33281	163,2
Ferg`ana	63286	90050	91173	91246	27960	144,1
Xorezm	37110	59192	59182	59575	22465	160,5
Tashkent q.	64159	74140	80361	80663	16504	125,7
Respublika boyi`nsha	660906	940532	950001	956247	295341	144,6

* Tablica O`zbekistan Respublikasi` Miynet ha`m xali`qti` socialli`q qorg`aw ministriligi mag`li`wmatlari` tiykari`nda du`zilgen.

Usi` ta`repiyen, ha`zirgi ku`nde respublikami`zda kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik iskerligin rawajlandi`ri`wg`a ayri`qsha itibar berilmekte. Sebebi, kishi biznes ha`m isbilermenlik tarawi`n rawajlandi`ri`w ma`selesine ma`mleketimiz ekonomikali`q siyasaki`ni`n` strategiyali`q wazi`ypasi` si`pati`nda qaralmaqta.

Kishi biznes kapital jetispewshilgi sha`rayati`nda ko`p qarji` talap yetpeytug`i`n xojali`q ju`rgiziwshi tu`rinde resurslar aylanbasi`ni`n` joqari` ko`rsetkishlerin ta`miyinleydi, ekonomikani` qayta quri`w, ekonomikali`q turaqsi`zli`q ha`m resurslardi`n` sheklengenlik jag`dayi`nda wo`nim bazari`n qaliplestiriw ha`m woni` tolti`ri`w mashqalasi`n tez ha`m de tejemli tu`rde a`melge asi`radi`. Kishi ka`rxanalar wo`nim talabi`ni`n` wo`zgeriwine da`rhal iykemlesedi ha`m usi` jol menen wo`nim bazari`ndag`i` za`ru`rli ten`salmaqli`li`qti` ta`miyinleydi. Ha`zirgi payi`tta usi` taraw tek qana ekonomikani`n` wo`siw ko`rsetkishlerin jedellestiriwde yemes, ba`lkim ma`mleketimiz ushi`n wog`ada za`ru`rli bolg`an ba`ntlik ha`m xali`q da`ramatlari`n asi`ri`w, xali`qti`n` turmi`s da`rejesin jaqsi`law ma`selelerin sheshiwde de jetekshi wori`n tutpaqta. Son`g`i` ji`llarda respublikamizda kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik penen

shug'illani'wshi' ka'rxanalar sani' ji'l sayi'n arti'p bari'p ati'rg'ani' tarawdi'n u'ziliksiz rawajlani'p barati'rg'anli'g'i'nan derek beredi.

Kishi biznes tarawi'ni'n' ekonomikadag'i' a'hmiyeti woni'n' ekonomikada ba'sekeshilik sharayati'n ta'miynlew, iri ka'rxanalar ushi'n wo'nim ha'm xi'zmetler jetkerip beriw, jan'a jumi's wori'nlari'n jarati'w ha'm yeinshiden ba'ntlikti ta'miynlew, bazar sistemasi'ni'n' sa'ykesleniwshen'ligin artti'ri'w, ilimiy-texnikali'q dag'dari'sti' jedellestiriw, resurslardi' islep shi'g'ari'wg'a bag'darlaw; sali'q tu'simlerin ko'leminin' wo'siwin ta'miynlew, xali'q da'ramatlari' da'rejesin turaqlasti'ri'w si'yaqli' faktorlar menen belgilenedi.

G'a'rezsizlik ji'llari'nda kishi biznes subektlerinin' ma'mleketimizde jan'a jumi's wori'nlari'n sho'lkemlestiriw, xali'qti'n' da'ramatlari' ha'm pa'rawanli'g'i'n xali'qti'n' da'ramatlari' ha'm abadanshi'li'g'i'n artti'ri'w za'ru'rli faktor si'pati'nda na'tiyjeleri salmaqli' wori'n iyeleydi.

Kishi biznes ha'm jeke isbiltermenlik tarawi'na ma'mleket ta'repinen u'lken itibar beriliwi ha'mde qollap-quwatlani'wi' na'tiyjesinde woni'n' ma'mleket jalpi' ishki wo'nimlerindegi u'lesi ji'ldan-ji'lg'a arti'p barmaqta. Atap aytqanda, 2000-ji'lda jalpi' ishki wo'nimnin' derlik 31 procenti ekonomikani'n' aktiv rawajlani'p barati'rg'an usi' sektor u'lesine tiyisli, 2008-ji'lda bul ko'rsetkish 48,2 procentin, 2009- ji'lda 50,1 procentin, 2010- ji'lda 52,5 procentin, 2011- ji'lda bolsa 54 procentin quradi' yaki 2000- ji'lg'a qarg'anda 23 procentke wo'sti.

En' a'hmiyetli ekonomikali'q ilajlarga, qayta islew wo'ndirisi ha'm xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'nda jan'a jumi's wori'nlari'n ashi'w, islep shi'g'ari'wdi' keneytiwge ma'mleket ta'repinen jen'illikli kreditler beriw, aldi'n'g'i' texnologiyalardi' yengiziw, bazar sharayati'nda awi'l xojali'g'i' wo'ndirisi ha'm qayta islew tarmaqlari'ni'n' tiykarg'i' wo'nimine ma'mleket buyi'rtpasi'n belgilew, kishi biznes ha'm jeke isbiltermenlikti rawajlandi'ri'w ha'm ekonomikali'q finanslasti'ri'w jumi'slari' kiredi.

Bunday ilajlar qosi'msha jumi's wori'nlari'n sho'lkemlestiriwde yen' kem investiciyani' na'zerde tutadi' ha'm jumi'sshi' ku'shine talapti' asi'ri'wda a'hmiyetli wori'n iyeleydi. Kishi biznes ha'm jeke isbiltermenlikti rawajlandi'ri'wdi'

karji` menen ta`miyinlew din` tiykari` boli`p jergilikti byudjet, ba`ntlikke ko`meklesiw jamg`armasi` qarji`lari` ha`m de jeke isbilermenlerdin` jeke jamg`armalari` xi`zmet yetedi. Bu`gingi ku`nde, a`sirese, regionlarda jergilikli xali`qti`n` jumi`s penen ba`ntligi, wo`ndiristi jumi`sshi` ku`shleri menen ta`miyinlew ma`selelerin u`yreniwdi turmi`sti`n` wo`zi talap yetpekte.

Respublikami`zda miynet birjasi` ha`m ba`ntlik xi`zmetinin` baslang`i`sh sho`lkemleri sho`lkemlestirilip, wolar jumi`ssi`zli`k ha`m bos wori`nlar mug`dari` ha`m du`zilisin yesapqa ali`p, analizlep, ba`nt bolmag`an xali`qti` jumi`sqa jaylasti`ri`w ha`m qayta woqi`ti`w, ba`ntlikke ko`meklesiw jamg`armasi`n sho`lkemlestiriw ha`m sarplaw isleri menen shug`i`llanadi`, kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik wortali`g`i`nda jen`illikli kreditler aji`rati`w joli` menen jan`a jumi`s wori`nlari`n jarati`wg`a tiyisli finansli`q jardem ko`rsetildi. Ekonomika tarmaqlari`nda a`sirese, awi`l xojali`g`i`nda tu`pkilikti reformani` a`melge asi`ri`p, xi`zmetkerler ha`m is beriwshiler wortasi`nda socialli`q-miynet qatnasi`qlari`n ta`rtipke sali`wdi`n` huqi`qi`y tiykarlari` jarati`ldi`.

Keyingi 10 ji`l dawami`nda worta arnawli`, ka`sip-o`ner ha`m joqari` woqi`w sistemasi`nda 100 den zi`yat bag`darlar, 265 qa`niygelik ham 700 ka`sip boyi`nsha ta`lim alg`an ha`m zamanago`y pikirlewge iye bolg`an bir millionnan arti`q jan`a qa`nigeler tayarlandi`.

Joqari`dag`i`larg`a tiykarlani`p, respublikami`z ha`m woni`n` aymaqlari`nda xali`qti`n` ba`ntligin ta`miyinlew, jumi`sshi` ku`shinen unamli` paydalani`wda to`mendegilerdi a`melge asi`ri`w maqsetke muwapi`q:

- ma`mleketimiz xalki`ni`n` 62,5% ten ko`bi awi`lli`q jerde jasadı`. Sonli`qtan-da, miynetke jaramli` xali`qti`n` ha`m sonsha bo`legi awi`l turg`i`ni` yesabi`na tuwra keledi. Soni`n` ushi`n awi`l xalki`ni`n` xi`zmet tarawlari` ha`m tu`rlerin ken`eytiw talap yetiledi;

- bu`gingi ku`nde ayri`qsha a`xmiyetli ja`ne bir ma`sele – jaslardi`, bolajaq kadrlardi` tayarlaw sapasi` menen baylani`sli`. Ta`biyiy, bul bag`darda pedagogikali`q kadrlardi` tayarlaw ha`m qayta tayarlaw sistemasi` kalay sho`lkemlestkenligi a`hmiyetke iye. Bul ma`sele uli`wma worta ha`m worta arnawli`

bilimlendiriw sistemasi`ni`n` yen` a`hmiyetli wazi`ypasi` boli`wi` kerek. Licey ha`m kolledjlerimizdegi ta`lim processlerine joqari` woqi`w wori`nlari`ni`n` ta`jriybeli a`meliyatshi` ha`m woqi`ti`wshi`lari`n ken`inen tarti`w za`ru`r;

- socialli`q bag`dardag`i` miynet bazari` xi`zmetin ji`ldan-ji`lg`a kenn`ytip bari`p, wolar ta`repinen wo`tkerilip ati`rg`an miynet yarmakalari`ni`n` turaqli` sho`lkemlestiriliwin ta`miyinlew za`ru`r;

- jumi`sshi` ku`shine talap ha`m usi`ni`sti` ta`rtipke sali`wshi` bekkem rawajlangan jergilikli ha`m shet yel ba`ntlik xi`zmeti sho`lkemler sistemasi`n qa`liplestiriw kerek;

- respublika ha`m woni`n` aymaqlari`nda jan`a jumi`s wori`nlari`n ashi`w, xali`qti`n` ba`ntlik da`rejesin asi`ri`w ha`m islep shi`g`ari`w potenciali`nan maqsetli paydalani`w boyi`nsha teren` ekonomikali`q reformani` a`melge asi`ri`w za`ru`r;

- aymaqti`n` turaqli` ba`ntligin qa`liplestiriw maqsetinde a`melge asi`ri`latug`i`n da`sturlerdin` monitoringin turaqli` ali`p bari`w lazi`m;

- qayta islew wo`ndirisi, xi`zmet ko`rsetiw tarawlari`nda jan`a jumi`s wori`nlari`n jarati`w kerek;

- jumi`sshi` ku`shine talapti`n` arti`wi` ha`m jumi`ssi`zli`q kemeyiwin ta`miyinlewshi kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik xi`zmetin rawajlandi`ri`w za`ru`r;

- xi`zmet ko`rsetiw tarawlari`n jergilikti ha`m jan`a texnika ha`m texnologiya menen ta`miyinlew kerek;

- miynet bazari`, jumi`ssi`zli`q ha`m xali`qti`n bantlik processlerin ta`rtipke sali`wshi` sho`lkemlestiriwshi-ekonomikali`q ha`m huqi`qi`y mexanizmlerdi qa`liplestiriw kerek.

Soni`n` menen birge, ma`mlekettin` miynet bazari`ni`n` rawajlani`wi`nda bir katar mashqalalar bar boli`p, wolardi`n` yen` a`hmiyetlisi – miynet resurslari`ni`n` salmaqli` bo`legine iye jaslardi` jumi`s penen ta`miyinlew boli`p yesaplanadi`.

Prezidentimiz Islam Karimov O`zbekistan Respublikasi` Minstrler Ken`esinin` 2011-ji`l 21-yanvarda boli`p wo`tken ma`jlisinde uli`wma xali`qti`n`, soni`n` ishinde, jaslardi` jumi`s penen ta`miyinlew, qala, welayatlardag`i` jaslardi`

kollejdi pitkergennen son` wo`z tarawlari` boyi`nsha jumi`s tabi`wdi` ta`miyinlew bag`dari`nda maqsetli rejeler tayarlaw ha`m woni` a`melge asi`ri`w ma`selesin u`yrenip shi`g`i`wdi`. «ka`rxana-kolledj» baylani`slari`n du`ziwdi qollap-quwatlawdi` atap wo`tti.

Ha`zirgi waqi`tta O`zbekistanda jaslardi` jumi`s penen ta`miyinlew ha`m isbilermenlikpenen shug`gi`llani`w ushi`n ken` sharayatlar jarati`lmaqta. A`serese, ka`sip-o`ner ko`llejdlari pitkeriwshilerin is penen ta`miyinlewge ayri`qsha itibar qaratil`p, kolledjler ha`m ka`rxanalar wortasi`nda pitkeriwshilerdin` wo`ndiris a`meliyati`n wo`tiw ha`m keleshekte sol ka`rxanag`a jumi`sqa wornalasi`wi` boyi`nsha sha`rtnamalar du`ziw jolg`a qoyi`ldi`.

Ma`mleketimizdin` jaslar miynet bazari`nda talap ha`m usi`ni`s baylani`si`n ta`miyinlew maksetinde wolardi`n` isbilermenlik penen shug`gi`llani`wi`n qollap-quwatlaw boyi`nsha to`mendegi ilajlardi` amelge asi`ri`w kerek:

- jaslardi`n` isbilermenlik xa`reketin ta`rtipke sali`w boyi`nsha normativ hujjetlerdi jetilistiriw;
- jas isbilermenlerge finans-kredit ha`m shiyki zat resurslari`n ali`wda ja`rdem beriw sistemasini`n jetilistiriw;
- jas isbilermenler ushi`n sali`q jenilliklerin ken`eytiw;
- wolardi`n` si`rtqi` ekonomikalı`q xi`zmettegi qatnashi`n ken`eytiwdi qollap-quwatlaw;
- jas isbilermenlerdi bazar konyukturasi`, shiyki-zat ha`m finansli`q resurslar bazari` boyi`nsha xabarlar menen ta`miyinlewshi infrastrukturani` qa`liplestiriw;
- jas isbilermenlerdi tayaprlaw ha`m qayta tayarlaw. ka`nigeligin jetilistiriw sistemasini`n ja`ne de rawajlavdi`ri`w ha`m t.b.

Wo`tken 2012-jil`da ma`mlakatimizde 967,5 mi`n` jumi`s wori`nlari`n ashi`w belgilengen yedi, sonnan, jan`a wo`ndiris obektlerdi iske tu`siriw, islep turg`an karxanalardi` ken`eytiw ha`m kuwatli`li`g`i`n jan`alaw yesabi`nan 57,9 mi`n` jumi`s worni`, kishi ka`rxanalar ha`m mikrofirmalardi` sho`lkemlestiriw yesabi`nan 365,9 mi`n` jumi`s worni`, jeke ta`rtiptegi isbilermenlikti rawajlandi`ri`w yesabi`nan 117,2 mi`n` jumi`s worni`, u`y miyneti ha`m wo`nermentshilikti irawajlandi`ri`w yesabi`nan 217,2 mi`n` jumi`s worni`, fermer ha`m diyxan xojali`qlari`n

rawajlandi`w yesabi`nan 122,7 mi`n` jumi`s worni`, wo`ndiris, bazar ha`m socialli`q infrasturukturani` rawajlandi`ri`w yesabi`nan 73 mi`n` jumi`s worni`, islemey turg`an ka`rxanalar xi`zmetin tiklew yesabi`nan bolsa 13,6 mi`n` jumi`s worni` jarati`ldi` (3.8-tablica).

Joqari`dag`i` tablicadan ko`rinip turg`ani`nday, wo`tken ji`lda ma`mleketimizde ja`mi 967,5 mi`n` jan`a jumi`s worni` sho`lkemlestirilgen boli`p, wolardi`n` ko`pshiligi kishi karxanalar, mikrofirmalar sho`lkemlestiriliwi jeke ta`rtiptegi isbiltermenlikti, xi`zmet ko`rsetiw ha`m servis bag`dari`n ja`ne de rawajlandi`ri`w isleri ko`lemin ken`eytiw yesabi`nan jarati`lg`an.

3.8-tablica

Respublikada jan`a jumi`s wori`nlari`n ashi`w ha`m xali`qti`n` ba`ntligin ta`miyinlew ko`rsetkishleri (mi`n` adam)

Q/s	Bag`darlar	2011	2012
	Jumi`s wori`nlari`n sho`lkemlestiriw ja`mi	956, 2	967,5
	Soni`n` ishinde, to`mendegiler yesabi`nan:		
1.	<i>Jan`a islep shi`g`ari`w obektlerin iske tu`siriw, islep turg`an ka`rxanalar di` modernizaciyalaw ha`m ken`eytiw</i>	57,5	57,9
2.	<i>Kishi ka`rxanalar ha`m mikrofirmalardi` sho`lkemlestiriw</i>	365,8	365,9
3.	<i>Jeke ta`rtiptegi isbiltermenlikti rawajlandi`ri`w</i>	111,9	117,2
4.	<i>O`nermentshiliktin` barli`q formalari`n sho`lkemlestiriw</i>	216,1	217,2
5.	<i>Fermer ha`m diyxan xojali`qlari`n rawajlandi`ri`w (qusshi`li`q, bali`qshi`li`q, palha`rreshilik)</i>	122,4	122,7
6.	<i>O`ndiris, socialli`q ha`m bazar infrastrukturasini` rawajlandi`ri`w</i>	72,9	73,0
7.	<i>Islemeytug`i`n ka`rxanalar xi`zmetin tiklew</i>	9,6	13,6

Juwmaq yetip soni` ayti`w mu`mkin, jan`a jumi`s wori`nlari`n sho`lkemlestiriw ha`m xali`qti`n` ba`ntligin ta`miyinlew din` tiykarg`i` bag`darlari` to`mendegilerden ibarat:

- kishi biznes, jeke isbiltermenlik, shan`araq biznesi ha`m xi`zmet ko`rsetiw bag`darlari`n rawajlandi`ri`w;
- u`y miyneti (o`nermentshilik)ti rawajlandi`ri`w;
- jan`a wo`ndiris obektlerin iske tu`siriw, islep turg`anlari`nan wo`nimli paydalani`w, ka`rxanalar di` ken`eytiriw;
- wo`ndiris, bazar ha`m socialli`q infrastrukturanı` rawajlandi`ri`w;

- fermer ham xali`q xojali`g`i` imkaniyatlari`nan ken`inen paydalani`w, intensiv texnologiyalardi` wo`ndiriske yengiziw;

- islemey turg`an ka`rxanalar xi`zmetin tiklew, finansli`q qarji`landi`ri`w ha`m basqalar.

Soni`n` menen birge, ma`mleketimizde aymaqli`q ba`ntlik bag`darlamalari`ni`n` a`melge asi`ri`li`wi` na`tiyjesinde jarati`lg`an is wori`nlari` sani` ko`beymekte. Bul wo`z na`wbetinde xali`qti`n` is penen ba`ntligin ta`miynlewge ha`m xali`qti`n` turmi`s jag`daylari`ni`n` jaqsi`lani`wi`na ali`p keledi.

JUWMAQLAW

Respublikami`zda a`melge asi`ri`li`p ati`rg`an social-ekonomikali`q bag`darlang`an bazar qatnasi`qlari`nan ku`tilgen tiykarg`i` maqsetlerdin` biri milliy u`rip-a`detler, demografik jag`daylar ha`m xali`qti`n` turmi`s`in yesapqa alg`an tu`rde isenimli ha`m na`tiyjeli socialli`q qorg`aw sistemasi`n islep shi`g`i`w ha`m a`melge asi`ri`w arqali` xali`qti`n` turmi`s da`rejesin ko`teriwden ibarat. Sol sebepli, xali`qti` ku`shli socialli`q qorg`aw Respublikami`zdi`n` bazar qatnasi`qlari`na wo`tiwinin` a`hmiyetli bes principinin` biri si`pati`nda belgilep ali`ng`an.

U`yrenilip ati`rg`an mashqala boyi`nsha ali`p bri`lg`an ilimiy – izertlew jumi`slari` to`mendegi tiykarg`i` juwmaqlar ha`m usi`ni`slardi` islep shi`g`i`wg`a imkan jaratti`.

Du`nyadag`i` bir qatar rawajlang`an ma`mleketlerdin` tariyx`iy ta`jiriybesinde wo`ndiris ko`lemlerinin` ko`beyiwi, aktivlestiriliwinin` ha`m isbilermenligi tiykari`nda tovar (o`nim) sapasi`n jaqsi`lawdi`n` ha`m xali`qti`n` turmi`s da`rejesin ko`teriwge tiykarg`i` jol boli`p tabi`ladi`. Bul xali`qti` socialli`q jaqtan qorg`awda obektiv yesaplanadi`. Xali`qti` socialli`q qorg`aw sistemasi`ni`n` obektiv za`ru`rligi to`mendegi processler menen ti`g`i`z baylani`sl`i` boli`p keledi:

– xali`q qatlamlari`ni`n` da`ramat mug`dari` boyi`nsha bo`liniwi;

– jumi'ssi'zli'qti'n' payda boli'wi' ha'm waqti'nsha jumi'ssi'zlar sani'ni'n' asi'p bari'wi';

– tuti'ni'w bazari'ndag'i' u'zilis ha'm bahani'n' wo'zgeriwi na'tiyjesinde tuti'ni'w da'rejesinin' to'menlewi;

– wo'ndiristin' socialli'q strukturasi' ha'm miynetke haqi' to'lew sistemasi'ndag'i' wo'zgerisler.

Xali'qti'n' miynet yetiw qa'bileti sheklengen, jaramsi'z qatlamlari' (mayi'plar, napaqa ali'wshi'lar, jas balalar, jalg'i'z analar, kem daramatli' semyalar)di' socialli'q jaqtan qorg'aw sistemasi'n islep shi'g'i'w ha'm a'melge asi'ri'w ma'mleket siyasaki'ni'n' worayli'q bag'darlari'ni'n' biri boli'p yesaplanadi'.

Xali'qti' socialli'q jaqtan qorg'aw sistemasi' xali'qti'n' turmi's da'rejsi ha'm jumi'sshi' ku'shin qayta islep shi'g'ari'w menen ti'g'i'z baylani'sli' bolg'an qatnasi'qlardi' ta'miyinlewge qarati'lg'an socialli'q qorg'aw ilajlar kompleksi boli'p tabi'ladi'. Bul sistemada woni'n' huqi'qi'y, teoriyalı'q tiykarlari', principleri ha'm bag'darlari' belgilengen.

Socialli'q jaqtan qorg'aw sistemasi' socialli'q – ekonomikalı'q kategoriya boli'p, ilimiy tiykarlang'an principler ha'm usı'llar arqalı' a'melge asi'ri'ladi' ha'm de ani'q belgileri arqalı' aji'rati'ladi'.

Soni'n' menen birge, awıl turg'i'nlari' ayri'qsha socialli'q qorg'aw si'pati'nda aji'rati'li'wi' kerek. Bunday usi'ni'sti'n' da'liyli ha'm tiykarlari' boli'p to'mendegi wo'z – ara socialli'q qorg'aw kategoriyasi'ni'n' ta'sir ko'lemi menen baylani'sli' obektiv realli'qlar yesaplanadi':

1) awıl'da jasawshi' miynetke jaramsi'z qatlamlar salmag'i'ni'n' joqari'li'g'i' ha'm jan basi'na tuwri' keletug'i'n da'ramat mug'dari'ni'n' to'menligi;

2) awı'llarda xali'qti'n' uli'wma ko'pshilik bo'leginin' awıl xojali'g'i'nda ba'ntligi ha'm awıl xojali'q wo'ndirisinin' wo'zine say qa'siyetleri, wondag'i' ba'nt bolg'an xali'qti' socialli'q qorg'aw obekti tu'rinde qabi'llaw mu'mkinshiligi;

3) awi'lli'q jerlerde jumi'sshi' ku'shin qayta wo'ndiriw da'rejelerinin' jan'a jumi's usi'ni'si'nan joqari'li'g'i', yag'ni'y awi'l miynet bazari'nda usi'ni's penen talap wortasi'ndag'i' ten'salmaqsi'zli'q na'tiyjesinde jumi'ssi'zlar sani'ni'n' arti'wi';

4) jumi's penen ba'nt bolmag'an xali'qti'n' ko'pshiligin jeke xojali'g'i'nda miynet yetiwi ha'm xali'qti'n' bul qatlamlari'n socialli'q qorg'awda bir qatar mashqalalardi'n' payda boli'wi' (pensiya ta'miynati', waqti'nsha jumi's qa'biliyetin jog'altqanda napaqa ali'w ha'm t.b.).

Awi'l xalqi'n' socialli'q – qorg'aw obekti si'pati'nda ta'n ali'ni'wi' bul sistemada wolarg'a turmi's jag'dayi'n yesapqa alg'an halda itibarg'a ha'm wo'z aldi'na ilajlar belgilew imkaniyati'n beredi. Bul bolsa socialli'q a'dillik talaplari'na juwap beredi dep woylaymi'z.

O'zbekistan du'nya ju'zlik mag'li'wmatlar resurslari'nan paydalani'w menen birge ha'zirgi kunda respublikami'z Du'nya ju'zi sawda sho'lkemlerinin' toli'q huqi'qli' ag'zasi' boli'p barli'q ha'reketlerin a'melge asi'rmaqta. Soni'n' menen birge Internet tarmaqlari'nan paydalani'w da'rejesinin' wo'siw tendenciylari'n ko'riwimizge boladi'.

Respublikami'zda elektron kommerciyani' rawajlandi'ri'w ushi'n to'mendegi ha'reketlerdi a'melge asi'ri'w za'ru'r:

- elektron kommerciya arqali' sawdalardi' ju'rgiziw ku'ndelikli sawda usi'llari'na 30-40 procent qarji'lardi' tejeydi.

- xali'qarali'q Internet tarmag'i'na kiriwge ko'pshilik islep shi'g'ari'wshi'lardi' bag'darlaw kerek. Buni'n' ushi'n usi'nday bazar subektlerine da'slepki waqi'tta Internetke jalg'ani'w ushi'n ayi'ri'm jen'illikler jarati'p beriw kerek.

- wo'ndirisshilerdin' islep shi'g'ari'p ati'rg'an wo'nimlerinin' mag'li'wmatlar bazasi'n jarati'w kerek ha'm wonda respublikami'z ka'rxanalari'nda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an barli'q wo'nimler ko'rsetilgen boli'wi' kerek.

- respublikami'z aymaqlari'nda xa'reket yetip ati'rg'an Internet-kafeler bazasi'nda veb-studiyalar, veb-dizayn woraylari'n jarati'w maqsetke muwapi'q.

- respublikami`zda ni`zam tiykari`nda virtual bankler tarmag`i`n jarati`w kerek. Bunday bankler tiykari`nda ha`r qi`yli` naq pulsi`z elektron to`lemlerdi a`melge asi`ri`w mumkin boladi`.

- elektron kommerciyani` a`melge asi`ri`wdi`n` tiykari` boli`p to`lemler sistemasi` yesaplanadi`.

- elektron kommerciya salasi`nda kadrlar tayarlaw sapasi`n jaqsi`law ha`m wolardi`n` sani`n ko`beytiw.

Izertlewlerimizdin` ko`rsetiwinshe, awi`l xalqi`ni`n` turmi`s da`rejesi de itibarg`a iye bir qatar mug`dar ha`m sapa wo`zgerisleri menen baylani`sli` processler ju`z bermekte. Bul processlerdi uli`wma tu`rde to`mendegishe aji`rati`wg`a boladi`:

1) awi`l xojali`g`i`ni`n` socialli`q strukturasi` wo`zgerdi (aldi`n`g`i` kolxoz ha`m sovxozlar worni`na ha`r tu`rli mu`lkshilikke tiykarlang`an ko`p ukladli` ekonomika payda boldi`);

2) awi`l xalqi` jalpi` da`ramat mug`dari` ha`m qurami` tu`pten wo`zgerip, is – haqi`ni`n` ha`m socialli`q tuti`ni`w fondlari`nan tu`simlerdin` salmag`i`ni`n` kemeyiwi, jeke ja`rdemshi xojali`qtan ali`ntaug`i`n da`ramat salmag`i`ni`n` wo`siwi baqlanbaqta;

3) xali`qti`n` jalpi` da`ramati`ni`n` tiykarg`i` bo`legi azi`q – awqat wo`nimleri ha`m kiyim – kenshek sati`p ali`wg`a sarplanbaqta, sebebi wolardi`n` tuti`ni`w bahalari`ni`n` wo`siw da`rejeleri xali`q da`ramatlari`ni`n` wo`siw da`rejelerinen joqari`li`g`i` na`tiyjesinde pul da`ramatlari`ni`n` tuti`ni`w quwati` to`menlep barati`rg`anli`g`i` bayqalmaqta;

4) tuti`ni`w buyi`mlari`ni`n` sati`p ali`w bahalari`ni`n` wo`siw da`rejelerin da`ramatlardi`n` wo`siwi da`rejelerinen joqari`li`g`i` ha`m tuti`ni`w bazari`ndag`i` qi`yi`nshi`li`qlar na`tiyjesinde azi`q – awqat ha`m basqa wo`nimlerdin` tuti`ni`w da`rejesi to`menlep barmaqta;

Rawajlang`an ma`mleketlerde xalqti` socialli`q qorg`awdag`i` ta`jiriybesin ken` ko`lemde u`yreniw na`tiyjeleri O`zbekistan sharayati`nda wolardan to`mendegi bag`darlar boyi`nsha paydalani`w

mu'mkin:

- socialli`q qorg`aw, tiykari`nan pensiya sistemasi`n tu`rli basqari`w ierarxiyasi`n ha`m mu`lkshilik tu`rleri boyi`nsha jetilistiriwde;
- wa`layat ha`m to`men wo`ndiris ka`rxanalari`ni`n` socialli`q qorg`awdag`i` yerkinlik ha`m imkaniyatlarin` asi`ri`wda;
- jumi`ssi`zli`qti` kemeyttiriw ha`m miynet resurslari`nan du`nyani`n` basqa ma`mleketlerinde paydalani`wdi` sho`lkemlestiriwde;
- ko`p balali` ha`m kem da`ramatli` semyalar, mayi`plar ha`m napqa ali`wshi`lardi` socialli`q – qorg`awdi` sho`lkemlestiriw, azi`q – awqat ha`m kiyim – kenshek penen ta`miyinlewdi` jaqsi`lawda.

PAYDALANI`LG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI

1. O`zbekistan Respublikasi` Ni`zamlari`, Prezident Pa`rmanlari`, Ministrler Kabineti Qararlari`

1. O`zbekistan Respublikasi` Konstituciyasi`. T.: O`zbekiston , 1993.-118 b.
2. O`zbekistan Respublikasi` “Axborotlashtirish to`g`risida”gi Qonuni. //“Xalq so`zi”. 11 fevral, 2004 y.
3. O`zbekistan Respublikasi` “Elektron tijorat to`g`risida”gi Qonuni. //“Xalq so`zi”. 21 may, 2004 y.
4. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo`llab – quvvatlash, ularning barqaror ishlashini taminlash va eksport salohiyatini oshirish chora – tadbirlari dasturi to`g`risida”gi Qarori. Xalq so`zi gazetasi, 2008 yil 2 dekabr.
5. “2001 – 2005 yillarda kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirish, “Internet”ning xalqaro axborot tizimlariga keng kirib borishini taminlash dasturini ishlab chiqishni tashkil yetish chora – tadbirlari to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. FF“Xalq so`zi”. 24 may 2001.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovti'n` miynetleri

1. Karimov I.A. O'zbekiston ekonomikalik reformalardi` teren`lestiriw joli`nda. Tashkent — O'zbekiston, 1995.

2 Karimov I.A. Ekonomikalik yerkinlestiriw ha`m reformalardi` teren`lestiriw-bizin` tiykarg`i` wazi`ypami`z. «Xalq so`zi» 2000, 15 fevral.

3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizaciya va isloh yetishdir. — T.: O'zbekiston, 2005.

4. Karimov I.A. O'zbekiston demokratik taraqqiyotining yangi bosqichida. — T.: O'zbekiston, 2005.

5. Karimov I.A. Mamlakatimizda demoraktik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish koncepciyasi- T.: O'zbekiston, 2010.

6. Karimov I.A. Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shaklantirish - mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir.—T.: 19.T. O'zbekiston, 2011.

7. Karimov I.A. «2012-ji`l Watani`mi`z rawajlani`wi`n jan`a basqi`shqa ko`teretug`i`n ji`l boladi`», woqi`w qollanba. Tashkent 2012 ji`l.

8. Karimov I.A. “Ma`mleketimizdi modernizaciyalaw ha`m ku`shli puharali`q ja`miyetti qa`liplestiriw — tiykarg`i` maqsetimiz” ha`m “Tiykarg`i` maqsetimiz — Watani`mi`z keleshegi ha`m xalqi`mi`zdi`n` pa`rawanli`g`i`n ja`nede jetilistiriw” atamasi`ndag`i` bayanati`n u`yreniw boyi`nsha woqi`w-metodikali`q kompleks — Tashkent: Iqtisodiyot. - 2010.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovti'n` bayanatlarlari`.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentinin` 2012-ji`ldi`n` tiykarg`i` juwmaqlari` ha`m 2013-ji`lda O'zbekistandi` socialli`q-ekonomikalik rawajlanti`ri`wdi`n` tiykarg`i` bag`darlarg`a arnalg`an Ministrler Kabinetinin` ma`jilisindagi bayanati`. // Xalq so`zi, 2013-ji`l.

2. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko`taradigan yil bo`ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo`nalashlarga bag`ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi maruzasi./Xalq so`zi,2012 yil 20 yanvar, № 14.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovti'n yelimizdi 2013-ji'lda socialli'q-ekonomikali'q rawajlandi'ri'wdi'n juwmaqlari ha'm 2014-ji'lg'a mo'lsheirlengen ekonomikali'q bag'darlamani'n yen' a'hmiyetli wazi'ypalari'na bag'i'shlang'an Ministrlar Kabinetinin ma'jilisindagi bayanati// «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi, 2014-ji'l, 21-yanvar, № 9 (19471).

4. "Ma'mleketimizdi modernizaciyalaw ha'm ku'shli puharali'q ja'miyetti qa'liplestiriw – tiykarg'i' maqsetimi". – Prezident I.Karimovti'n O'zbekiston Respublikasi Oliy Ma'jilisi Ni'zamshi'li'q palatasi ha'm Senati'ni'n qospa ma'jilisindagi bayanati// Xalq so'zi, 2010-ji'l, 28 yanvar.

5. Mamlakatimiz taraqqiyotining qonuniy asoslarini mustahkamlash faoliyatimiz mezonini bwlishi darkor.//«O'zbekiston ovozi». 25 fevral 2006 y.

6. «O'zbekiston Respublikasi'n 2014-ji'ldi'n I shereginde socialli'q rawajlandi'ri'wdi'n juwmaqlari haqqi'nda» O'zbekiston Respublikasi Ekonomika ministrligi, O'zbekiston Respublikasi Ma'mleketlik statistika komiteti mag'li'wmatlari'nan.//«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi, 2014-ji'l 19-aprel №51

4. Woqi'wli'qlar.

1. O'zbekiston ekonomikasi liberallasti'ri'w ha'm modernizaciyalasti'ri'w joli'nda. Ekspress-prospekt. (Bekmurodov A.Sh., Berkinov B.B., Usmonov B.B., ha'm b.). - T.: Iqtisodiyot, 2009. – 10 b.

2. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990-2010 yillar) asosiy tendenciya va kwrsatkichlari hamda 2011-2015 yillarga mo'ljallangan prognozlar: statistik twplam. – T.: "O'zbekiston", 2011.

3. Pardaev M.K. Istemolchilar xuquqi ximoyada. (Tarqatma materiallari). SamKI, 2001y.

4. Qutbedinov A.T., Salimov Sh.S. Прогнозирование спроса и потребления новых товаров –Samarkand, 2003.

5. Xodiev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Mamlakatni jadal isloh etish va modernizaciya qilish – milliy taraqqiyotimizning mantiqiy bosqichi / Ilmiy-ommabop risola.- T.: TDIU, 2008, 57

14. Razzoqov A.A. Xalilov X.X. «Jahon iqtisodiyoti XX-XXI asrlar bo'sag'asida» (O'quv qo'llanma). Toshkent, TDIU, 1998 y. 87-b.

Internet saytlari:

1. Ziyonet - O`zbekistan Respublikasi` bilimlendiriw ministrliqi portali`.
2. <http://cbu.st.uz>. - O`zbekistan Respublikasi` Worayli`q banki
3. <http://uba.uz>. - O`zbekistan bankler Associaciyasi`ni`n` ra`smiy sayti`.
4. www.stat.uz- O`zbekistan Respublikasi` Ma`mleketlik statistika komiteti.
5. www.uza.uz- O`zbekistan Respublikasi` Milliy Axborot Agentligi.
6. <http://www.gov.uz> O`zbekiston Respublikasi Qonunlari.
7. <http://www.uzland.uz> O`zbekiston Respublikasi Qonunlari va meyoriy hujjatlari.
6. <http://www.uz/iqtisod/>.